

Міністерство освіти та науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Філологічний факультет

Катедра української літератури
імені акад. Михайла Возняка

УКРАЇНСЬКА ПРОЗА ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Магістерська робота
студентки II курсу групи ФЛУМ-21с
спеціалізації 035.01 Українська мова та література
(освітня програма “Українська мова та література”)
денної форми здобуття освіти
Ткаченко Аліни Володимирівни

Науковий керівник – к.ф.н. доц. Мацяк Ореста Маркіянівна

Львів – 2021

3MICT

Вступ	3
Розділ 1. Перша світова війна в історії та письменстві України.....	8
Розділ 2. Збірка Марка Черемшини «Село за війни». Абсурдність подій. Метонімічні образи.....	14
Розділ 3. Новели Василя Стефаника «Діточа пригода» і «Марія». Війна очима дітей і серцями матерів. Патріотизм і національна ідея.....	24
Розділ 4. Калейдоскоп війни у творах О. Кобилянської 1914-1917 років. Доля як зовнішня сила.....	35
Розділ 5. Повість-поема О. Турянського «Поза межами болю». Екзистенціалізм та експресіонізм.....	46
Розділ 6. Твори з «Окопного щоденника» С. Васильченка. Символізм у зображенні реалій війни.....	58
Висновки	65
Список використаної літератури	67

Актуальність дослідження. Перша світова війна – це глобальний воєнний конфлікт початку ХХ століття, який розділив життя людства на «до» та «після». Безперечно, такі масштабні події не можуть бути не репрезентованими в літературі. Репрезентація подій суспільно-політичного життя в художніх творах має важливе значення для цілісного розуміння цих явищ. Література доповнює історію з психологічного боку. Художня література здатна репрезентувати психологічні зміни в суспільстві, чого не можна досягнути лише за допомогою історичних джерел. Розгляд української літератури періоду Першої світової війни є однією з тих актуальних тем, які вимагають сучасного переосмислення. Історія України та її роль в Першій світовій війні довгий час розглядалася в контексті російського воєнного досвіду, тому нам особливо важливо показати особливості становища українського народу та їхньої участі в цій війні.

Перша світова війна мала значний вплив на український народ та українську державність, адже саме під час війни українське питання вперше постало як політичне, крім того, в цей період процес створення української нації значно прискорився. Ця тема є особливо актуальною для кожного українця. Наша країна знаходиться в стані війни з 2014 року, тому для нас особливо важливо з'ясувати, як осмислювали і транслювали тему війни наші попередники, які були безпосередніми очевидцями воєнних подій.

Проза цього періоду представлена митцями, що належали до різних літературних течій, всі вони мали власний досвід переживання воєнних подій: одні були на фронті, а інші стали свідками того, як війна нищила їхні міста і села. Всіх їх об'єднує те, що війна стала стимулюючим фактором до написання особливих творів, в яких письменники проявили найвищий ступінь художньої майстерності, описуючи власний біль і травматичний досвід всього людства.

Українська література періоду Першої світової війни не може похизуватися великою кількістю прозових творів, поезія, наприклад, реагувала значно швидше. Небагато авторів наважилися реагувати в моменті на події війни прозовою формою. Щоправда, ми все ж маємо дійсно гідні уваги тексти, що вражають глибиною змісту. Так, ми бачимо твори письменників-солдатів, наприклад, О. Турянського і його роман «Поза межами болю», чи С. Васильченка, який протягом війни вів окопний щоденник, де записував всі свої емоції та враження, О. Кобилянської, яка не брала безпосередньої участі в воєнних подіях, але майстерно осмислила все те, що їй переповідали з фронту, М. Черемшини і його воєнний цикл «Село за війни», і В. Стефаніка, який своїми коротенькими новелами «Діточа пригода» і «Марія» змалював всі безодні воєнного пекла.

Стан дослідження. Проза періоду Першої світової війни викликає сьогодні активне зацікавлення у дослідників літератури. З роками незалежності активізувався новий погляд на цю тему, оскільки з'явилася можливість розглядати роль українських земель у воєнних подіях 1914-1918 рр. в контексті власноукраїнському, а не в контексті російського досвіду. Однак дослідження цієї теми в Україні вимагає подальшого сучасного осмислення, адже в критиці досі зустрічаємо заангажовані радянські розвідки, що не мають нічого спільного з реаліями Першої світової війни на теренах України. Творчість М. Черемшини періоду 1914-1918 рр. стала предметом наукових досліджень М. Зерова [24], Н. Семанюка [71], Р. Чопика [84], Д. Донцова [19], М. Рудницького [67] та молоді української літературознавиці І. Стеф'юк [72]. Ці дослідники акцентували увагу на особливості художньої манери М. Черемшини, що різко відрізнялася від його попередніх творів. Специфіку воєнної творчості О. Кобилянської розглядали Я. Мельничук [44], С. Кирилюк [32], М. Павлишин [50], Е. Панчук [51], В. Вознюк [7]. В розвідках цих дослідників проаналізовано

особливості світогляду та переконань авторки, що знайшли вираження в її прозових творах. Бачення В. Стефаника воєнних реалій аналізують у своїх працях Р. Піхманець [62], Р. Чопик [84], І. Денисюк [15], Ф. Погребенник [63], С. Микуш [45], В. Шевчук [85], М. Євшан [22]. Творчість О. Турянського, зокрема його твір «Поза межами болю» знайшла відгук у багатьох дослідників. Досліджували специфіку його творчості Т. Салига [70], А. Печарський [55], [56], [57], [60], Р. Федорів [79], З. Гузар [13], П. Карманський [30], С. Пінчук [61]. Всі ці дослідники зробили ґрунтовне дослідження специфіки рецепції воєнних подій, провели аналіз психо-емоційних чинників, дослідили філософське підґрунтя світогляду О. Турянського. Особливість прози з «Окопного щоденника» С. Васильченка дослідили В. Погребенник [63], М. Рудницький [68], Н. Шумило [86], [87], Б. Якубський [88],

Мета роботи – проаналізувати особливості художньої репрезентації та осмислення воєнного досвіду в українській прозі періоду Першої світової війни таких авторів, як Марко Черемшина, О. Кобилянська, В. Стефаник, О. Турянський і С. Васильченко.

Реалізація мети роботи передбачає виконання таких **завдань**:

- дослідити, «що» і «як» відображали письменники періоду Першої світової війни в своїх прозових творах про війну;
- окреслити специфіку репрезентації подій Першої світової війни в українській прозі цього періоду;
- проаналізувати характерні особливості художньої манери та світогляду авторів, що писали під час війни;
- виявити основні тенденції зображення подій Першої світової війни в українській прозі;

- простежити основні мотиви, які були характерні для прози періоду Першої світової війни.

Об'єктом дослідження є прозові твори української літератури про події Першої світової війни, написані під час самої війни (в часовому діапазоні з 28 липня 1914 р. по 11 листопада 1918 р.): збірка «Село за війни» Марка Черемшини («Село потерпає», «Перші стріли», «Поменник» (1914), «Бодай їм путь пропала!», «Зрадник», «Після бою», «Село вигибає»), новели В. Стефаніка «Діточа пригода» (1916), «Марія» (1917), оповідання «Щира любов» (1914), «Чудо» (1915), «Назустріч долі» (1915), «Лісова мати» (1915), «Юда» (1915), «З ворогами» (1915), «Лист засудженого жовніра до своєї жінки» (1915), нарис «Сниться...» (1917), повість-поема О. Турянського «Поза межами болю» (1917), оповідання «Чорні маки» (1917), «Під святий гомін» (1917), «На золотому лоні» (1918), «Отруйна квітка» (1918) С. Васильченка.

Предметом дослідження є особливості репрезентації та художнього осмислення воєнних подій в українській прозі періоду Першої світової війни.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження були використані елементи біографічного, герменевтичного та компаративного методів, щоб проаналізувати особливості художнього осмислення воєнного досвіду в прозових творах періоду Першої світової війни.

Теоретичне та практичне значення роботи полягає в осмисленні особливостей репрезентації воєнного досвіду Першої світової війни в українській прозі цього ж періоду. Результати дослідження можуть стати основою при підготовці до курсів з історії української літератури, літературної критики та історії України.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, шести розділів, висновків, списку використаної літератури, що налічує 91 позицію.

Розділ 1

Перша світова війна в історії та письменстві України

Перша світова війна – трагічні події, що розгорілися 1914 року та знищили понад 10 мільйонів людей. Цей глобальний військовий конфлікт спричинив розпад чотирьох імперій: Австро-Угорської, Німецької, Османської і Російської імперій. Унаслідок цього такі країни, як Чехословаччина, Естонія, Фінляндія, Латвія, Литва, Польща, Югославія та на короткий час Україна, отримали незалежність.

Для українців ця війна безперечно була тяжким випробуванням, адже вони були змушені битися з обох воюючих сторін. Галичина протягом всієї війни слугувала ареною для найстрашніших побоїщ на Східному фронті. Населення Галичини зазнавало страшних збитків і спустошень. Не тільки від фізичних втрат страждали українці в часи Першої світової війни, найгіршим було те, що українців, як учасників війни з обох сторін, змушували вбивати один одного. Український народ не мав власної держави, що захищала б їхні інтереси. Українські солдати були змушені боротися і вмирати за імперії, що ігнорували їхні національні інтереси і намагалися знищити їхній національний рух [75, с. 296].

Українці Австрії сприймали війну як шанс на визволення українців. У Львові ще на початку війни була створена Загальна Українська Рада на чолі з К. Левицьким. Рада проголосила, що «перемога австро-угорської монархії буде й нашою перемогою, і чим більшої поразки зазнає Росія, тим ближчою буде годин визволення українців». Загальна Українська Рада спонукала український народ боротися за конституційну Австрію, яку вони вважали своїм найбільшим другом, проти самодержавної Росії – їхнього найзапеклішого ворога. Вони висунули ідею створити всеукраїнський військовий загін, відгукнулося на це понад 28 тис. юнаків, але впливові поляки у Відні зробили так, що до Українського легіону (пізніше Українських січових стрільців) потрапили лише 2,5 тис. чоловік. Соціалісти,

що виїхали з Російської України, також створили у Львові свою політичну організацію – Союз визволення України [75, с. 297].

Щоправда, ці організації були змушені тікати з Галичини, оскільки на початку вересня російська армія прорвала австрійську оборону й окупувала велику частину Східної Галичини. Цей прорив мав страшні наслідки для українців Галичини. Австро-угорське командування, повіривши звинуваченням польської адміністрації в тому, що причиною поразки стала «зрада українців», які ніби таємно симпатизували росіянам, почали кампанію терору проти українського населення. Спочатку русофілів, а згодом і українців сотнями заарештовували і страчували без суду [75, с. 298].

Далеко не в кращому становищі опинилися і галицькі українці, які були під російським керуванням. Царський уряд зазначав, що вони не вважають Східну Галичину тимчасовим завоюванням, для них це «давня російська земля» [75, с. 298].

Царський уряд в Галичині наказав закрити всі українські культурні установи, кооперативні та періодичні видання, намагалися впровадити російську мову в школах, а використання української мови обмежувалося [75, с. 296].

Українці опинилися в умовах справжнього винищення з усіх сторін: росіяни переслідували українофілів, австрійці піддавали репресіями русофілів, а інші видавали й тих, й тих ворогові [75, с. 296].

Для Європи Перша світова війна стала першим жахливим досвідом сучасного ведення воєнних дій [75, с. 296]. Війна руйнує всі звичні соціальні і державні відносини, змушує людину задуматися над попередніми цінностями і знайти місце в новій ворожій реальності. Подібні настрої ми бачимо і в літературі цього періоду.

Про політичні наслідки Першої світової війни ми дізнаємося з історичних джерел, а психологічні зміни в суспільстві може репрезентувати тільки літературна мемуаристика та художня література [27, с. 122].

Я. Мельничук говорить, що «для письменників, що брали безпосередню участь у бойових діях, закономірним було осмислити власний воєнний досвід» [44, с. 107].

Письменництво в часі війни не було основною сферою зайнятості чоловіків. Військову чи професійну діяльність інколи поєднували з культурно-громадськими і літературними справами, але частіше за все (через брак часу) література таки відходила на другий план. Тому частина творів антивоєнного спрямування з'явилася уже після закінчення війни [2, с. 167]. Мало хто з письменників наважилися дати миттєвий відгук в своїх творах, але ті хто знайшли в собі сили осмислити події Першої світової війни під час війни, зробили дійсно вагомий внесок в розуміння цієї теми нащадками.

В творах про війну ми очікуємо побачити описи військового життя, техніки, боїв, щоправда, в літературі Перша світова війна зображує не так воєнні події, як психологічний стан і внутрішній світ особистості. І. Стеф'юк зазначає, що «на суспільні зміни письменники перших десятиліть ХХ століття дивляться крізь призму людської психіки» [27, с. 122].

Для літератури періоду Першої світової війни було характерним змалювання внутрішнього світу окремої людини, таким чином, автори намагалися відмежуватися від катаклізмів дійсності [27, с. 122].

В творах цього періоду перед читачем постає не солдатська армія, зброя чи барикади, а постає «легіон почуттів». Такий взаємозв'язок спричинений тим, що для всіх авторів, що писали про війну під час війни характерний однаковий стимулюючий фактор – події Першої світової війни для всіх них стали причиною могутнього сплеску пробудження митців від

творчого затишшя [53, с. 55]. В художній літературі цього періоду стає помітним те, наскільки змінюється світовідчуття та художня манера письменників під час війни.

Дослідниця І. Стеф'юк зазначає, що література періоду Першої світової війни стає принципово іншою. Для неї характерне «експресіоністичне змалювання до самозабуття людського болю, або ж екзистенційний пошук втраченого сенсу буття, або дадаїстичне доведення беззмістовності людського існування взагалі, або ж абстракціоністський шлях, який синтезує в собі творчі пошуки різних стильових відгалужень модернізму: футуризм, кубізм, експресіонізм, дадаїзм тощо» [27, с. 123].

Ярослава Мельничук зазначає, що провідними мотивами як у світовій, так і в українській літературі провідними мотивами стали «показ долі людини у війні, розкриття теми антагонізму війни і миру» [44, с. 107].

Для творів, що були написані під час війни, стає характерним прийом «рваного мовлення», що віддзеркалює характер самої війни, – зазначає Т. Гаврилів [90]. Такий мовленнєвий прийом нагадує прихований біль, що проривається страшними словами, чи затамовується в мовчазних паузах. Такий прийом ми можемо помітити в текстах О. Турянського, В. Стефаніка, С. Васильченка, та інших письменників, що писали про війну під час війни.

Дослідник також підкреслює те, що в українському письменстві цього періоду активізується використання словника смерті: ми бачимо багато нових лексем і образів, що використовуються на позначення смерті [90].

Досліджуючи особистості письменників, що писали в період Першої світової війни про війну, помітним стає той факт, що найвиразніші твори з'явилися в Галичині і на Буковині. Дослідник П. Рихло коментує це так: «На території політичного помежів'я найактивніше розгорталися воєнні події, а отже, саме звідси родом найточніші спогади про неї та найвлучніші її

характеристики. Мешканці таких територій мали нагоду (а чи нещастя) порівняти різні політичні сили, зіставити різних правителів, оскільки завойовники періодично змінювалися» [27, с. 122].

Українці сприймають війну як абсурд, алогізм, примус до вбивства. Для них ворог – це той, хто вбиває чи примушує вбивати [27, с. 123]. Саме ці риси відображені в творах українських письменників, що були очевидцями подій Першої світової війни.

Основною темою української літератури періоду Першої світової війни І. Стеф'юк називає тему болю. В усіх творах цього періоду ми бачимо один спільний концептуальний образ – Україна-жертва. Дослідниця також виокремлює такі основні мотиви, як «втрата (втрата віри, втрата близьких), сумнів (не тільки щодо панівної тоді певної політичної сили, а навіть і стосовно найближчих людей), зрада (по відношенню до когось чи інтровертно спрямована)» [27, с. 123].

Перша світова війна стала справжньою трагедією людства, подією, що розділила їхні долі на «до» та «після». Ця війна не поклала край усім війнам, але вона стала поштовхом до національного самоусвідомленні і становлення багатьох національних держав. Війна зруйнувала звичайний хід життя, звичні соціальні, економічні взаємини та систему культури. Зокрема, війна дуже сильно вплинула і на письмо. Ми бачимо радикальні зміни в манері письма та світосприйнятті письменників. Автори, що писали під час війни і були безпосередніми її учасниками, були особистостями зі зруйнованими долями та цілковитим розчаруванням. У них було більше питань, ніж відповідей. Вони відчували те, як війна руйнує людину, посилює відчуття непотрібності і самотності, назавжди змінює світ і руйнує звичні канони – саме ці настрої чітко прослідковуються в творчості письменників, що писали під час Першої світової війни. Письменники цього періоду намагалися висловити свій біль і

розчарування в художніх творах, заглиблюючись в психологічний стан та внутрішній світ особистостей.

Розділ 2

**Збірка Марка Черемшини «Село за війни». Абсурдність подій.
Метонімічні образи.**

Марко Черемшина (Іван Семанюк, 1874–1927) – походить зі села Кобаки, що на Косівщині. Художнім простором його новелістики є рідна для нього Гуцульщина, саме тому його особистий досвід є настільки важливим у сприйманні і трактуванні явищ тогочасної дійсності.

Дослідник творчості Марка Черемшини О. Засенко відзначає, що Марко Черемшина «невіддільний від народного життя його рідного краю – карпатських верховин, любої його серцю Гуцульщини» [23, с. 6].

Напередодні Першої світової війни в творчості Марка Черемшини відбулося затишся, своєрідне творче мовчання. На зміну попереднім творчим здобуткам, письменник пише збірку «Село за війни», яка є ніби криком розпачу, реакцією на ті жахіття, на руїну у суспільстві.

О. Засенко також відзначає, що творчість Марка Черемшини «ввібрала в себе нев'янучу красу й привабливість того краю, який породив письменника-народолюбця і надихав його високопоетичне слово» [23, с. 8]

Дослідниця І. Стеф'юк зазначає, що «події війни наклали прямий відбиток на долю самого письменника. Фронт проходив тоді через Західну Україну, через Снятин також. Юрист Іван Семанюк, який на той час – знаний правник, перебуває в Снятині. Таким чином, опиняється в епіцентрі подій. Мабуть, саме цим пояснюється уважність до змалювання деталей воєнних реалій. З початком війни Іван Семанюк їде зі Снятина до батьків у с.Кобаки, хоч своє снятинське помешкання упродовж війни неодноразово відвідуватиме. В селі, в природному для нього середовищі, письменник мимовільно і свідомо збирає фактажно-психологічний матеріал для сюжетів майбутніх творів» [72, с. 62].

Простір, що охоплює вся збірка «Село за війни» – це Гуцульщина. Марко Черемшина вводить читача в рідні для себе місцини, що потерпали від Першої світової війни – «... Гуцулю за горло тримають» [81, с. 156]. Часові

межі в збірці – це Перша світова війна від її початку і до кінця. Новели в збірці «Село за війни» розташовані в хронологічному порядку, де початок війни та евакуація населення описані в новелі «Село потерпає», формування військового загону зображене в наступній новелі «Перші стріли», переслідування селян ми бачимо в новелах «Поменник», «Бодай їм путь пропала», «Зрадник», а спустошене від війни село Марко Черемшина описує вже в останніх творах збірки – «Після бою», «Село вигибає».

Композиційна цілісність збірки «Село за війни» зумовлена і тим, що всі новели пройняті наскрізною ідеєю, спільними для всіх новел героями – жителями одного села і однією сюжетною лінією. Автора тут ми бачимо не просто як оповідача, його образ – це безпосередній очевидець подій, який оповідає про те, що було в минулому, або про те, що він бачить зараз власними очима.

Автор в новелах не відмежовується від життя героїв, він не просто описує хід думок і події, він переймається долею героїв, що відображено в ліричних відступах, де автор прямо звертається до людей: «Та не плачьте, зозулиці, дайте в місто знати. Та най вийде пані васько нас всіх поховати» [81, с. 168], – звертається автор до жінок наприкінці новели «Після бою».

Р. Чопик, характеризує манеру письма Марка Черемшини зазначає, що його мова нагадує «пристрасний монолог схвильованого очевидця, що поглинає монологи, діалоги і полілоги героїв його оповіді, синонімічно вплітає їх відзвук у шуми смerek, луну канонад, бляння маржини – голос землі, що із ним резонує» [83, с. 40]. Дослідник відзначає, що епічність в його творах – це «... не проста оповідність, а приналежність до епосу, де персонажем – «люд бадіків» – Село – Гуцулія – етнос, його край, його світ і край того світу» [83, с. 40].

Марко Черемшина в збірці «Село за війни» використовує різні форми оповіді: авторська оповідь, оповіді героїв про себе і своє життя, зображення дійсності з точки зору самих персонажів.

Оповідь Марка Черемшини в збірці «Село за війни» відрізняється від звичної для нього манери. Р. Чопик відзначає спокійність і методичність тону. На його думку, «методичний тон оповіді переконує в тім, що фіксовані жахи є на війні справою звичною, і тим жахливіші стократ. Убивці втомилися реагувати – вони розстрілюють байдуже, ба, навіть з глумливими усміхами. Оповідач втомивсь голосити – організм виснажився і збайдужілим на слух голосом видає конвульсивні схлипи – короткі страшні речення, кавальчики айсберга холоду, що морозить йому нутро» [83, с. 42]. Щоправда, не в усіх новелах простежується спокійний тон оповіді, наприклад, в новелі «Бодай їм путь пропала» відбувається «стресовий вибух», коли автор вже не «... прикликає максимум можливого самовладання, щоби закінчити черговий літописний фрагмент, береже сили», а повертається до звичної для себе манери голосінь у найдраматичнішому місці [83, с. 42].

Критерії «персонажа» в збірці є також цікавим явищем, що спричинило введення прийомів метонімії в його творах. Ми бачимо збірне поняття село, яке часто виступає окремим персонажем. В новелах ми бачимо село, з погляду якого зображена об'єктивна реальність. Ми бачимо як «село годувало свою оборону» [81, с.139], як «село робило волю і хорватам, і пушкарям і поволі привикало до війни, гей до ярма» [81, с.135], як «повинність ваготіла на селі» [81, с.141], як «село храмувало понадвір'ю» [81, с. 138].

Образ села став спільним для всіх новел збірки, ми бачимо його в різноманітних відтінках, зміни яких зумовлені війною. Село у Марка Черемшини і налякане, і недобите, і, врешті решт, вмирає.

Обговорюючи образну систему циклу варто зазначити, що Марко Черемшина вдається до прийомів метонімії, менше виокремлює окремих персонажів, зазвичай вживає збірні поняття («село потерпає», «село годувало свою оборону», «гора йойкнула» і т.д.).

Аналізуючи образну систему збірки «Село за війни» М. Зеров виділяє три основні образи. Перший блок – це образи села, знищеного війною, що один за одним проходять перед читачем. Марко Черемшина описує такі факти з життя села, як «набої та епідемії, «чорна бола» вигубили половину сільської людности, рештки розбрелися далекими світами, лишивши в кладовиській трупарні, єдиній будівлі, що з усього села зосталася, умирати останніх представників громади - дяка та війта («Село вигибає»)) [24, 407]. Другий образ – це сільський храм, коли «ввесь сільський молодняк, добровольці-«пушкарики», держать фронт, окопавшись на горі; батьки й молодиці, вболіваючи над ними, несуть їм храмової страви. На позиції йде гулянка, танцюють, стріляють, а хорватський ландштурм, відступаючи з бойової лінії, приймає гулянку за ворожий наступ і розстрілює село («Перші стріли»)). Третій образ, який М. Зеров визначає як найстрашніший – це хазяйнування мадярів у верховинському селі. «Село живе своїм одвічним батьківським, дідівським звичаєм, не відступаючись його навіть тоді, коли над селом «grimлять гармати, свистять кулі», горять мости, а люди «упривають». Старі люди йдуть до мадярського коменданта з проханням не копати окопів коло церкви; це видається ознакою бунту, і їх розстрілюють. Один із господарів виривається задзвонити по душі постріляним – його убивають, бо дзвін, може, подає якусь звістку ворогові; всі антагоністи з села виказують один на одного, а мадярська залога байдужо і не надумуючись ставить усе нових людей до розстрілу. З'ясувати ж що-небудь, розвіяти непорозуміння село не може, бо «не знає бесіди» ... Тут перед нами гинуть не поодинокі люди, що їм не знайшлося місця в житті, а десятки

найповажніших господарів, ввесь «статок і розум» села, «щонайясніші голови», «щонайукладніші роти», гине ціле село» [24, с. 410].

Р. Чопик зазначає, що «хоч й логічно у воєнному циклі повинна гинути добре знайома нам стара карбована Гуцулія, об'єктом нових голосінь є... не вона. Внутрішня логіка жанру випирає логіку поверхову, реалістичну, що вірить лише очам, лише логіці. Черемшина «згадує» те, про що не писав раніше...» [83, с. 43]. Марко Черемшина пише про село, про хати, сади, пише про те, що «було життя, а в нім – достойні його живі, не скавулені, не посушені люди» [83, с.43].

Дослідниця Т. Лях відзначає в цій збірці і характерну рису художньої майстерності Марка Черемшини – вітаїзм, яким насичена його збірка. Автор показує читачеві протистояння життя і смерті, що є чи не найбільш актуальним під час воєнних дій. Війна не може затьмарити любов людей до мирного життя, і вони попри небезпеку святкують Покрову [37, с. 239]. Про контраст між Буттям і Небуттям, що Марко Черемшина показує читачеві, говорить і Р. Чопик: «Слухач має відчути контраст між Буттям і Небуттям – між мертвим тілом на лаві, котре він бачить, та живим чоловіком ... Потрібно довести абсурдність смерті, що убиває найбільше благо» [83, с. 43].

Як і на початку війни, питання життя і смерті Марко Черемшина відтворює і в останній новелі збірки «Село вигибає», де дія відбувається в трупарні. Закінчилася війна, а в селі залишилися тільки дві жінки – старша «грубезна баба» і «струнка, чорнобрива дівчина». Баба-трупарка доглядає вмираючих, а молода Анничка має заманювати людей в село, щоби дали їм хліба. [37, 240]

Любов простого народу до життя, яку репрезентує Марко Черемшина в своїх творах, відмічає і М. Зеров, коли говорить: «Цей люд «бадіків», інертний, повільний, «що на всі удари може лише зуміватися та упрівати»,

переступає через усі жертви, залишує рани і живе, як жив досі, виповнений стихійною силою, неубутною енергією розросту, енергією, яку Д. Донцов зве то вегетаційною (рослинною), то анімальною (звіриною). Черемшині властивий непоборний біологічний оптимізм: життя у нього тріумфує над усіма перешкодами» [24, с. 420]

Автор не вдається до детальних описів зовнішності чи характеру персонажів, він малює їх на тлі сюжету, зображає страшні ситуації, в які потрапляє людина, що часто стає заручником справжнього безглуздя, яке творить собою війна. Саме в таких ситуаціях Марко Черемшина розкриває характери персонажів, їх внутрішній світ, переконання, моральну силу чи слабкість, часто безглузді вчинки та рішення.

Марко Черемшина в своїй збірці показує нам те, як змінюється людина через шоківі воєнні події, і те, наскільки безглуздим є все те, що відбувається з цією людиною. Автор намагається передати читачеві всю ту абсурдність подій, в якій полягає всяка війна. Марко Черемшина намагається показати справжній бік війни, той, свідком якого він став сам. Він показує нам тему воєнного спустошення, коли в останньому оповіданні ми бачимо зовсім пусте село, людське каліцтво, моральні і фізичні страждання, яких зазнають живі люди під час війни.

Про специфіку сприйняття Марком Черемшиною війни як абсурду говорить і дослідниця І. Стеф'юк: «Всю абсурдність війни змальовує письменник на сторінках своїх новел і в коротких щоденникових нотатках» [27, с. 124].

Абсурдність війни є основним мотивом усієї збірки. Майже в кожному оповіданні людина потрапляє в безглузду ситуацію, яка руйнує її життя. Головною жертвою війни стає людина – особистість, що опиняється в абсолютно нових для неї, абсурдних обставинах, де всі звичні для неї устрої і норми більше не діють. Марко Черемшина зображає перед нами реалії

сільського життя під час війни, яка раптово захопила українські землі. Люди не були готові до таких подій, вони не зовсім розуміли, що почалася війна, тому всі події, що відбуваються навколо, є абсолютно безглуздими.

Оповідання «Перші стріли», ніби перший нарис абсурду, де на бойових позиціях йдуть святкування, всі танцюють, стріляють, а хорватський ландштурм, відступаючи з бойової позиції, думає, що наступають вороги і дає наказ розстріляти. «Газди лютилися, а ландштурмаки випрошувалися, що вони не тутешні, утікають із долішнього села перед неприятелем, а стріляли тому, що почули стріли з гори і гадали, що то неприятель на їх життя важить» [81, с. 139].

Марко Черемшина не приховує свого ставлення до тісарської оборони і протиставляє їхню службу службі місцевих пушкарів: «Пушкарі слухали коменданта, але скося і згорда дивилися на ландштурмаків, що ані одежі, ані обуві не мали, не були охочі до бою, йойкалися і дрожали на студені та кожного газди допитувалися, чи не знає і відає, як довго потриває ця ненависна війна» [81, с. 133]. Молодих пушкариків, в свою чергу, Черемшина характеризує як «жваві, бгачкі і швидкі та до рушниці спритні» [81, с. 132]. Марко Черемшина засуджував коменданта та ландштурмістів, адже «пушкарі мали свій фронт верхами гір понад дорогою, а ландштурмісти мали свою ксарню серед села в канцелярії громадські» [81, с. 132], а сам комендант тільки «у церкві голосно командував і роздавав прикази» [81, с. 131].

А оповідання «Перші стріли», де селяни кидають саркастичними фразами на хорватів-ляндштурмаків, що шукають неприятеля по селах, а на фронт «не вакаються» [24, с. 418].

Неосвіченість старшин в військовій справі є ще однією ознакою абсурдності війни. Жандарми, що мали охороняти місцеве населення, чекають допомоги від селян, які самі до кінця не розуміли, що відбувається навколо.

Абсурдним є і панування мадярського керівництва у верховинському селі, там люди настільки звикли жити за своїм устроєм, що навіть війна не заважає працювати на городі та відвідувати церкву. Люди просять не рити окопи біля церкви, але це сприймають за бунт і їх розстрілюють: «Впали газди куди котрий, як вітроломи від бурі. Одні гримнули трупом горілиць і не ойкнули, не писнули. Другі вигинаються та корчуть ноги і, тримаючись, поринають лицем у траву і конають» [81, с. 149].

Новела «Бодай їм путь пропала» починається з дуже влучного опису буденного життя села за війни. Р. Чопик зазначив, що «Ці убрані в епітети люди – сама радість Буття, що не чує постуку смерти» [83, с. 43]. «Неподалеки гримлять гармати, але газди та газдині хвалять собі верем'я і сапають на царинках ріпу, що до них з землі барвінковими листочками уміхається» [81, с. 149]. Ми бачимо, що село дійсно потерпало від війни, вони були змушені жити за правилами військових страшин, які, подекуди, були абсолютно не освіченими у військовій справі. «З'ясовуються побутові суперечки «навіть тоді, коли над селом загуділи високо два воздухоплативи. «Гармати б'ють – горами хитають», а «Василь косить коло хати отаву», «усміхається до дитини і питається подруги, чи їх жовнір не кидається від гарматних стрілів» [83, с. 43].

Апогей абсурду Черемшина зображає в оповіданні «Зрадник». Це історія про чоловіка, якого стратили за те, що його корова побігла лісом через військо в сторону ворожого кордону. В новелі «Зрадник» Марко Черемшина оповідає історію Василя «... господар в розквіті сил, щасливий батько і муж, власник талану й отав, мусить гинути, наче зумисне тому, що такий гожий» [83, с. 43]. Автор знову показує нам «безглузді» висновки коменданта, який вирішив, що відбулася зрада: «Комендант казиться. Скликає підстарший і вояків та сварить за то, що не сперли чорної корови та перепустили зраду... – Чорна корова – то був знак для неприятеля» [81, с.

163]. І. Стеф'юк називає це явище мотивом ілюзорної зради, як один з найабсурдніших мотивів, притаманних політиці Першої світової війни. Випадок страти є зовсім не випадковим, таке безглуздя є швидше закономірним явищем, оскільки бачення ілюзорної зради було частиною австрійської політики [72, с. 71].

Виразним є і той факт, що справжніх зрадників влада не помічала. Це ми бачимо на прикладі Дзельмана, який активно наживав статки під час масового розкрадення українського села.

Ще одним прикладом абсурду війни є і те, що пересічні вояки не розуміли, чію сторону вони обороняють. Вони захищали не свої сім'ї чи національну ідею, вони захищали ту сторону, на яку їх призвали. Розмежування геополітичних цілей військових старшин є абсолютним безглуздям, адже прості люди навіть не розуміли, за що вони воюють, вони стали частиною «чужої війни» [72, с. 74].

Абсурдним персонажем є і баба-трупарка, яка мало не єдина, хто залишився живим в селі. «І голосила жалісно так, аби війт чув і видів, що вона уміє пожалувати і звеличати небіжчика, коли небіжчик її свою царинку відкаже» [81, с. 172]. В бабі-трупарці ми бачимо людину, яка під впливом війни проявила всі свої найгірші риси характеру, яка втратила будь-які ознаки людяності. Людські почуття до неї приходять лише під дією алкоголю, тільки тоді ми можемо побачити в ній риси людяності: «А як козак поздоровкався з бабою фляшкою по шостім разі, тоді уступила з баби дубова твердість і вона жалувала і вмерлих, і тих бадіків, що коло вмерлих закутані лежали» [81, с.184].

Збірка «Село за війни» – це опис досвіду села, який виразно репрезентує всі ті жахіття війни, які відбувалися на Гуцульщині. Марко Черемшина майстерно передає картини суспільної руйнації і масового знищення людей. Письменник в своїх творах зафіксував нелюдську

поведінку тих політичних сил, під гнітом яких опинилися українські землі. Головним образом у Марка Черемшини є війна, а головною жертвою – село.

Автор не дає читачеві коментарів зображеним подіям, він залишає ці роздуми на роль читача. В збірці «Село за війни» ми бачимо війну з усією абсурдністю подій. Війна, що застала простих людей тоді, коли вони не були до неї готовими.

«Село за війни» Марка Черемшини – це цінний вклад в українську літературу, адже автор крізь призму художньої оповіді зображає історичні події, досвід села, що занепало під гнітом війни.

Розділ 3

Новели Василя Стефаника «Діточа пригода» і «Марія». Війна очима дітей і серцями матерів. Патріотизм і національна ідея.

Не минула Перша Світова війна і В. Стефаника. Ю. Гаморак зазначає, що «коли в 1917 р. Стефаник повертається до Русова, його важко пізнати: він посивів, постарівся. Причина: тяжкі воєнні переживання, журба за дітьми, що малими лишилися у фронтовій смузі і – відроджене слово, що знову не дає йому спокою» [91, с. 546].

«Стефаник – один з небагатьох українських письменників, що відважною рукою відкрив завісу з фальшивої фразеології, що виправдовувала війну, і за нею показав страшні наслідки війни» [91, с. 564].

Почуттям дітей та жінок в мілітаристиці приділяється менше уваги, ніж, наприклад, внутрішньому світу бійця-фронтовика. Саме тому спостереження особливостей сприйняття війни крізь призму бачення дітей і матерів є особливо важливим для того, щоб розкрити усі аспекти періоду Першої світової війни в українській літературі. В. Стефаник зробив вагомий внесок у цей пласт не просто тому, що підіймав ці теми в своїх творах, а, в першу чергу, завдяки майстерності свого художнього слова. Автор не просто ідентифікує себе зі своїми героями, його слово йде не від автора до читача, а «через рефлектор світосприймання його героїв до читача» [91, с. 669]. Саме завдяки такій творчій манері В. Стефаніка у його творах читач може побачити війну очима дітей і серцями матерів.

В новелі «Діточа пригода» (1917) ми бачимо жахливі події війни очима маленького Василька з меншою сестрою Настею, а в новелі «Марія» (1917) автор показав життя матері, яка відправила всіх своїх синів на війну за Україну.

Для того, щоб повною мірою окреслити особливості художньої інтерпретації теми Першої світової війни у творчості В. Стефаніка, не можемо оминати і повоєнні твори, в яких відлунює війна, особливо такі, як «Сини» (1922), «Вона – земля» (1922), «Пістунка» (1921), «Воєнні шкоди» (1925), «Вовчиця» (к.1926 – п.1927), «Гріх» (1927).

З новели «Діточа пригода» постає другий і останній період творчості В. Стефаніка. Варто зазначити, що основою сюжету цієї новели послужив один випадок з реального життя, про який Стефаніку розповіла дружина адвоката С. Даниловича: під час боїв на Дністрі якась селянка втікала з двома дітьми й була скошена кулею, а діти не знали, що їм робити без матері. [с. 55, Печарський].

Тут автор показує читачеві зовсім інший вимір війни – війна очима дітей. У формі монологу ми бачимо історію, в якій двоє малих дітей під

обстрілом втрачають мати, тому змушені ховатися від куль самі. Автор дитячими словами описує обстріл, чим ще більше посилює емоційну напругу, яку відчуває читач. «У художній містифікації цього твору війна постає через візію малої дитини як естетична ігрова функція. Хлопчика захоплюють вогняні кулі, вибухи снарядів, світла прожекторів, які в нічну пору творять для нього справжній феєрверк» [53, с. 55].

В. Стефаник не дарма відходить від описів, характеристики дійових осіб. Свої слова він вкладає у уста героїв твору, примушує їх самих діяти і говорити за себе. Автор дає читачеві картину реального життя, виймаючи з нього конкретні факти, ізолює їх від інших так, якби нічого іншого і не існувало. Саме завдяки відсутності великої кількості авторських ремарок твори В. Стефаніка позбавлені фальші, а в читача є можливість зливатися з подіями, що описує їх автор [91, с. 566].

Малий Василько, основна дійова особа новели «Діточа пригода», подитячому захоплюється тим, що відбувається навколо: «Ти дивиси на війну, яка вона файна, а рано аж підемо до вуйка та будемо їсти борщ...» [73, с. 121], а обстріл йому видається грою: «А диви, як за Ністром жовніри кулями такими вогневими підкидають, шпуриють, але високо, високо, а куля горить, горить, а потім гасне. Граються ними, о, як їх бога то!...». Складається враження, що насправді діти не розуміють того, що відбувається навколо, але останньою реплікою Василька були слова: «... а може, ще до ранку і мене вб'є, і Настю, та й би не було нікого, нікого» [73, с. 121]. Діти бачили смерть і готові до неї: «Лиш дзенькне та відвертить діру у грудях, а душа тов дучков утече – та й по вас» [73, с. 121]. Смерть для них стала буденністю, іншого життя вони вже і не знають.

За допомогою дитячого бачення війни «В. Стефаник, використовуючи ігровий елемент із наївного дитячого світу, якоюсь мірою поглиблює розуміння причин вселюдського історичного колеса війн. Адже захоплююче

«ігрове бачення» хлопчика – це не тільки просте нерозуміння певних речей, але й замаскована жорстокість і насильство, які соціум плекає ще з раннього віку людини» [53, с. 55].

Д. Тась зазначає, що В. Стефаник «знає, куди кинути пляму яскравого світла, що розрізає болючу рану, та зі спокоєм хірурга розкриває її...» [91, с. 673]. «Е, то не куля тебе вбила, то хліб намочився в крові в маминій пазусі. А то погана дівка, все їсть, як свиня, о, замазала лице і руки кров'ю» [73, с. 122] – це слова маленького Василька, який із сестрою біля трупу померлої від кулі матері, кров якої забруднила хліб, а діти їдять його і чекають на ранок. В. Стефаник майстерно висвітлює цей епізод для того, що передати всю жорстокість війни, де діти змушені стояти над трупом матері і чекати на порятунок так, як народ чекає порятунку на змоченій кров'ю землі від війни, подібно до того шмату хліба.

В. Стефаник наголосив на одномірності дитячого мислення: головний герой без жодного хвилювання відтворює те, що відбувається навколо нього. Смерть матері він сприймає як буденність. На дитину під час війни письменники дивляться двояко: з одного боку, Василько тут показаний дитиною через безпорадність перед війною та її неадекватне сприйняття, а з іншого – він виступає «маленьким чоловіком», оскільки намагається пристосуватися до обставин, опікується сестрою – зазначає М. Байдак [2, с.170]. Хлопчик відчуває владу над маленькою сестрою: «Я би тебе міг добре набити тепер, але ти вже сирота» [73, с. 122].

Р. Горак зазначає, що він не знає «чи хтось з сучасних європейських письменників зумів на двох коротеньких сторінках змалювати такі безодні воєнного пекла, як Стефаник в обидвох ескізах «Діточа пригода» і «Пістунка». [91, с. 677].

Буденність смерті у дитячій свідомості В. Стефаник показує нам і в новелі «Пістунка» (1922) , яка описує повоєнне село. «Це дитяче оповідання,

до якого, як до ніякого іншого пасують слова Максима Горького «як коротко, сильно і страшно пише ця людина», – зазначає Р. Горак [91, с. 577].

В хаті народилася дитина від московського гусаря, яку батько наказав вбити. Діти грають у дорослих, вони спокійно, деякою мірою жорстоко починають голосити над ще живим дитинчам. Діти на війні швидко стають дорослими, саме тому чітко визначають свої ролі: «Голосім, але самі дівчата! Хлопці, мовчіть, бо ви не голосите» [74, с. 285]. По-дорослому розподіляючи ролі, голосити не міг і Василько у «Діточій пригоді»: «Як умерла коло нас Іваниха, то її дівки все голосили... А ти не вмєш, а я хлопець, і мені не пасує голосити...» [73, с. 121].

«Стефаник торкається найсвіжіших ран: війна, така недавна і така далека, її гіркі наслідки», – так коментує «Пістунку» Р. Горак [91, с. 669].

В новелі «Марія» В. Стефаник зобразив цілий світ однієї жінки Марії, яка віддала своїх синів на боротьбу за Україну. Марія уособлює в собі кожную матір, що віддавала своїх дітей на війну. Письменник показує нам війну серцями матерів: «Попід мури мами держали серця в долонях і дули на них, аби не боліли» [73, с. 127].

В творі В. Стефаник зображає життя однієї української сім'ї, що відправила своїх дітей на війну. Для того, щоб детальніше передати стан матері автор вводить опис ідеального світу, яким жила сім'я до війни: «...то чого їй тоді треба було або чого боялася? Хіба, щоб зірда не впала дітям на голову; але вона була жвава така, що і зірду ймила би на кінчик серця» [73, с. 124].

Національна ідея у сім'ї була ще до війни, патріотизм мав місце і в їхньому «ідеальному світі», адже вже тоді сини вели активну громадську діяльність, брали участь в бунтах у Львові, а «...нарід до них прилип, коло них цвів: збирався їх розумом добувати мужицьке право, що пани з давен-

давен закопали в палатах. Ішли лавою з хоругвами над собою, і пани їм проступалися» [73, с. 124]. В. Стефаник в цій новелі доносить до читача важливу думку про те, що жодна національна ідея не здатна зменшити біль матері від втрати дітей «Я не знала добре, я не винна, що моя голова здуріла, як тота Україна забирає мені діти...»[73, с. 125]. Національна ідея та патріотизм виховувалися в дітях змалечку: «То твоя голова їх вівчила, нехай же тепер сивіє», сказав Марії чоловік [73, с. 124]

«Мами робили з себе жертву для молодого покоління з любові та гордоців, а в часі війни вони вже й духом підіймаються до ідеалів своїх синів» – говорить Р. Горак про «Марію» В. Стефаника. Головна героїня новели стала справжнім символом цього усвідомлення, коли до неї прийшли козаки співати пісню, що співали її сини. [91, с. 662].

Образ матері в чоловічих текстах невіддільний від теми дітей. Матері з турботою ставилися до солдатів інших армій, адже самі сподівалися на подібне ставлення до їх синів. Матерів в творах воєнного періоду зображали як захисниць господарства. Щоправда, жінки не завжди мали кого оберігати. Так, зазначає М. Байдак, війна змусила переосмислювати образ жінки-захисниці. У «Марії» В. Стефаника ми бачимо зруйнований дім, в якому героїня залишилася сама. Тепер вона мала оберігати не родину, а попелище, оплакувати померлих [2, с. 170].

В новелі «Марія» В. Стефаник порушує і питання ідентичності. В цьому тексті письменник показав нам, що саме в цей період Австро-Угорські українці починають розуміти себе одним народом зі східними українцями.

О. Грицай проаналізував образ Марії як образ жінки-патріотки, він зазначив, що «подібного типу жінки-патріотки в передвоєнній творчості ніде й шукати. Навпаки – сотворені тоді жіночі типи – це з малими виїмками жертви невідрадних життєвих обставин, більш страждущі, ніж боркі, більш пригноблені життям, ніж видвигнені ним на ясні вершини» [91, с. 676]

В новелі «Сини» ми бачимо історію батька, який «втратив обох синів і відтогди все кричить і на полі, і в селі» [73, с. 112] Мотиви горювання батька за донькою в українській літературі воєнного періоду майже відсутні. Батька ми бачимо виключно в контексті стосунків з синами [2, с.171].

Мотив болю і втрати дітей за національну ідею в новелі «Сини» перегукується з новелою «Марія». Щоправда, влучно зазначив у своїй праці Р. Горак, що «коли Марія як мати не в силі спершу ніяк погодитися з тим, що «тота» Україна забрала їй усі її діти, то Максим, відповідно до своєї мужської духовності вже інакший: він звертається до Марії (*матері Христа*) і говорить їй, що задля людей вона дала єдиного сина. А він задля України дав два. Все, що мав...» [91, с. 676].

Селяни починають по-іншому дивитися і на православного царя, і на австрійського. Дід Максим доходить до найвищої сили протесту – бунту проти Бога, проти неба. Не може спокійно слухати він і співу жайворонка: «Лети собі геть до неба, скажи своєму богові, що най не посилає мені дурну птаху з співом, бо він такий потужний, най мені пішле моїх синів. Най твій Бог співанками мене не гулить, забирайся...» [73, с. 117].

Ми бачимо розпач батька, який залишився сам, і навіть не знає де поховані його сини. Сини старого Максима теж пішли воювати за Україну: «Тату, – каже, – тепер їдемо воювати за Україну ... землю нашу від ворога відбирати» [73, с. 118]. Батько ладен був віддати за Україну і молодшого сина, тому сказав старшому «... та є ще в мене менший від тебе, Іван, бери і єго на це діло; він дужий, най вас обох закопаю у цю нашу землю, аби воріг з цього коріння її не відторгав у свій бік» [73, с. 118]. Старий Максим розумів, за що його сини віддають своє життя, але його болю це не зменшило, адже звертаючись до Божої матері він промовив: «А ти, мати боже, будь мойов газдинев, ти зі своїм сином посередині, а коло тебе Андрій та Іван по боках... Ти дала сина одного, а я двох!» [73, с. 119]. Війна стала трагедією для кожної

української родини і зруйнувала життя сімей, але кожний українець був готовий покласти життя заради національної ідеї.

В образі Максима ми бачимо не просто образ селянина, що постраждав від війни, ми бачимо батька полеглих від війни героїв.

У новелі «Вона – земля» В. Стефаник розвиває ідею зображення в художній формі настрої селянських мас і їхні протести проти окупації. Ця думка набрала виразних форм і в новелі «Сини».

У новелі «Вона – земля» гостро порушується мотив патріотизму. В. Стефаник описує життя сім'ї, яка, як і інші селяни, страждає під гнітом нового керівництва і змушена залишати рідну землю в пошуках спокою на чужині.

Автор доносить до читача важливу думку по те, що немає нічого кращого за рідну землю. До Семена на подвір'я заїхала родина, яких «война вигнала із дому» [74, с. 258]. Бадя Данило оповідає Семенові ті жахіття, які відбуваються в їхньому рідному селі: «... старих ріжуть, молоді жінки гвартують та цицки відрубують, а малі діти ведуть у колію та розкидають по пустих землях у далеких царстві» [74, с. 259].

Щоправда, ніхто з Данилової родини не був радий залишати рідну землю. Його жінка оніміла від горя «Доки з фіри ще виділа наше село, то плакала та з воза тікала, та невістки наздоганяли, а як не вздріла вже свого села, та заніміла» [74, с. 258]. В. Стефаник порушує проблему еміграції і говорить, що краще, ніж на рідній землі на чужій не буде: «Як увійдете у чужий язик, у великі студені мури, то доля розфурає вас по каміню, і лиш снитися вам буде наща красна земля ... Вертайтеси на свою мнєконьку землю, а там буде вас бог благословити і на шибениці» [74, с. 261].

О. Грицай трактує новелу «Вона – земля» як високо ідеологічний твір, який є своєрідним завершенням внутрішнього тла в усіх попередніх творах

В. Стефаніка. Він зазначає, що в онімінні Марії «... є вражаючий символ повної душевної немочі хлібороба, відірваного раптом від рідного чорнозему. Риса мужицької консервативності в відношенні до шматка прадідної землі проступає тут уже з усією однозначністю її, як високо культурної так і естетичної вартости» [91, с. 675]. У Стефаніка ми не побачимо виразної фразеологічності чи великої кількості художніх елементів, але в його творах різьоме показана любов до України, до рідної землі, до української людини і те, коли та людина гине чи сильно страждає тоді, коли віддаляється від рідної землі.

Цікавим прикладом розвитку думки В. Стефаніка в питаннях національної ідеї є новела «Вовчиця», де письменник відступає від поглядів суто українських, які ми бачили в попередніх зразках його воєнної творчості. В цій новелі проявляється інтернаціональний характер В. Стефаніка, де вовчиця розуміється як гуманна особистість, яка не поділяє людей на класи. Гуманність вовчиці полягає в тому, що «Всіх блукючих, всіх бідних, всіх бідних, всіх нещасливих вона зодягала і кормила зі своєї бідної долоні» [74, с. 277], в своїй хаті вона «...приймала всіх грішних людей, дезертирів, злодіїв, калік і дівчат з грубими черевами...» [74, с. 277], а коли після війни її доньки повернулися з зятями пруссаками, москалями, поляками, італійцями, то «Під чорною матір'ю божою вони забирали місце для своєї нації» [74, с. 277]. В. Стефанік доносить до читача ідеї гуманізму, які іноді можуть бути вищими за національну ідею.

В новелі «Гріх» В. Стефанік порушує ще одну важливу проблему – жіночу невірність, що стала масовим явищем у часи війни. Зрада ставала справою не тільки самої жінки і її родини, а й усієї громади: «Піп у церкві прокляв мене, люди минали мене. І я лиш тому не скочила в Дунай, бо мій байстрик шовковими очима сміявся до мене» [74, с. 288].

Інший бік цієї проблеми ми бачимо в новелі «Вовчиця, де з'являється прихильне ставлення до покриток: «Я викупаю твою дитинку, а ти подужаєш, ти молода і заробиш на нього. Не цокай чолом у мій поріг, а сідай на постелі і проси бога за свою дитинку» [74, с. 277].

Відтворює В. Стефаник і становище українського села під керівництвом Польщі у новелі «Воєнні шкоди», де польський комісар приїхав у село, щоб відшкодувати збитки селян під час війни, але всі ці дії були скеровані лише на те, щоб привернути милість українців до польської влади. Обіцяли селянам дати тисячі злотих, але при цьому просили не забути тих, від кого залежить розмір відшкодування [91, с.664].

Не всі селяни довіряють польській владі, відчують до них тільки ненависть і зневагу: «Відки Польща тільки тих підпанків набрала!» [74, с. 286], і у відшкодування вірять не всі: «Та які шкоди, ніби мені хто шкоду верне? Пусто говорити і писати...» [74, с. 289].

Щоправда, нанесло все-таки село всілякого добра комісарові, що списував збитки, а коли везли той товар додому, то напали на нього парубки, забрали всі дари, адже мусили повернути хоча б таким способом нароблені селу шкоди, адже на відшкодування можна було не сподіватися [91, с. 665].

«Стефаник у своїх творах висновків не пише, але самі його твори є великим протестом проти цього зла» – коментує творчий доробок воєнного і повоєнного періоду В. Стефаника дослідник Д. Рудик [91, с. 672].

«Остання війна майже не записана у нашій літературі. Покоління, що переживало її, лишилося задубілими пальцями. Кілька нарисів Стефаника дає пригадати цю страшну добу своїм зосередженим трагізмом, напівбезмовним жахом. Важко намалювати меншу мініатюру, в якій було би стільки несамовитої динаміки, що в «Діточій пригоді». «Сини» є симфонією, якій

воєнні дисонанси пропадають в акордах селянського серця, злитого землею», – так коментує воєнну творчість В. Стефаник дослідник Р. Горак. [91, с. 679].

В. Стефаник визначає війну як ситуацію «божевілля», суперечності того, що відбувається навколо, до суспільних норм. Саме це він показав нам в повоєнному оповіданні «Пістунка», де перед дітьми постають дорослі проблеми, і в новелі «Діточа пригода», де маленький хлопчик має захистити ще меншу сестру.

В цьому розділі було розглянуто не тільки твори, що були написані під час Першої світової війни, а і твори В. Стефаника про війну, що були написані і після війни. Зробити такий аналіз було важливо перш за все тому, що, незважаючи на те, що війна вже закінчилася, у повоєнній творчості В. Стефаника чути її вплив не менше, ніж в творах, що з'явилися в розпалі війни. Ми бачимо емоційно сильні і промовисті твори, такі як «Сини», «Вовчиця», «Вона – земля», «Воєнні шкоди», «Пістунка», «Гріх», в яких особливо яскраво відчувається відлуння Першої світової війни.

Розділ 4

Калейдоскоп війни у творах О. Кобилянської 1914-1917 років. Доля як зовнішня сила.

О. Кобилянська протягом Першої світової війни залишалася в Чернівцях і жила в умовах крайньої бідності, як і все сільське і міське населення, яке не потрапило до армії і не евакуювалося. Від 1914 року і до появи роману «Апостол черні» (1936) О. Кобилянська публікувала небагато творів, але всі вони зображали разючу жорстокість війни.

Я. Мельничук зазначає, що «Перша світова війна, що смерчем пронеслася територією Буковини, принісши руйнування її містам і слеам, нещастя тисячам її людей, для письменниці дала багато матеріалу до роздумів в узагальнень. Доля засудженого до страти безневинного вояка, трагедія батька-синовбивці, майбутнє дітей, яких закрутив вихор війни – ці та інші загальнолюдські проблеми домінують в антивоєнних творах О. Кобилянської» [44, с. 106]

В творах періоду Першої світової війни авторка зображає представників народу: селян і військових. Фабула в кожному творі обертається навколо однієї жахливої воєнної події, яка в кожному творі окреслює різні аспекти життя людей, часом дуже незвичні події, що утворюють справжній калейдоскоп війни. [50, с.242]

Проза О. Кобилянської в період війни значно відрізняється від попередніх її поглядів. Під кінець основного періоду своєї творчості, що завершився незадовго до початку Першої світової, О. Кобилянська утвердилася в трактуванні долі як внутрішнього, психологічного чинника життя людини, висловленому з підкресленням курсивом ще у своєрідній новелі-тестаменті «Думи старика» (1903): «Кажуть... нема судьби, все випадкові полишене. Але я тобі кажу, в кого стільки літ очі отворені, які не одну долю переслідують в її бігу й розвою, — що вона є. Та так і є. В характері існує». Війна похитнула це переконання О. Кобилянської, про що свідчать сюжетні колізії та вислови у її творах 1914-1917 років. Але вже в розпочатому 1915 року і завершеному аж через два десятиліття романі «Апостол черні» письменниця шукатиме можливостей збалансувати вплив внутрішніх і зовнішніх сил на користь долі людини.

Події 1914-1918 рр. слугували поштовхом для активізації творчості О. Кобилянської. Вона була спостережливою, небайдужою і надзвичайно чутливою до «справжнього життя», з якого вона черпала теми та ідеї, що були суголосними з тодішніми настроями і подіями. Я. Мельничук цитує О. Кобилянську, яка зізнавалася: «Нариси, чи воєнні новели, писані в роках 1915-1917, то мотиви – все з життя; ними я так перейнялася, що мусила їх обробити і подати публіці» [44, с. 108].

Для письменниці не стала перешкодою відсутність особистого воєнного досвіду в осмисленні теми війни. Я. Мельничук зазначає, що О. Кобилянська безпомилково відчувала значущість подій, про які отримувала повідомлення і з перси, і від безпосередніх учасників воєнних подій [44, с. 108].

Перша світова війна в інтерпретації О. Кобилянської виглядає як калейдоскоп почуттів різноманітних персонажів: від звичайних селян, які

були свідками баталій, що точилися на теренах Західної України, і до тих, хто взяв у руки рушницю і пішов на фронт.

Для Кобилянської війна – це ще й несправедливість, саме тому її оповідання насичені образами нелюдськості усіх подій, що відбуваються навколо. [50, с.242]. Ми бачимо і солдатів, які стріляють своїх побратимів у спину, і маленьку дівчинку, що потрапила під ворожий обстріл, і вояку, що підставлений під трибунал тільки тому, що не знав іншої мови крім рідної – справжній калейдоскоп зовнішньої сили фатуму.

Війна в інтерпретації О. Кобилянської постає перед нами не з погляду зброї, барикад чи військових маневрів, а внутрішньою драмою людської душі, промовляючи не відлуннями пострілів, а внутрішнім болем кожного героя. Перед читачем постає не армія солдатів, а калейдоскоп почуттів. [53, с. 55].

В оповіданні «Щира любов» (1914) О. Кобилянська показує читачеві не тільки почуття українців, як більшість авторів-свідків Першої світової війни. Вона не оминає і тугу ворогів, що прийшли на українські землі: «Та не з усіх грудей лялася легко пісня. Були і такі, що, співаючи воєнну пісню, утирали сльози... І справді – чи один був між ними, що лишив удома матір, батька, жінку, дитину? Не один. А сотки сотками» [25, с.67].

Варто зазначити, що подібно до Марка Черемшини, у творах Кобилянської війна – це завжди безглуздя. Ніхто з персонажів не має уявлення про цілі їхньої сторони. Оповідання «Щира любов» є конкретним прикладом загальної абсурдності Першої світової війни на теренах України, де одна нація мобілізована до різних армій, і тому вони воюють між собою і вбивають один одного заради інтересів держав, які не є їхніми [50, с. 243].

У цьому оповіданні авторка показує моральні аспекти людського ставлення до війни, зокрема порушує питання пропаганди російського

царату, що відправив військо «визволяти славян». О. Кобилянська дає читачеві реалістичну картину політичного устрою російської армії і вплив пропаганди на військових: «Я аж тепер бачу, що ви маєте слухність і який ваш цар добрий. А нам казали, що ваші народи раді би увільнитися від нього, що лихий і у вас прав нема... Трохи інакше нам говорили, коли висилали нас на австріяків» [25, с.68]. У творі немає гострої критики російських військових: «Деякі російські підofiцери були, як-то кажуть, «люде як люде» [25, с.67], а їх моральне ставлення до війни проявляється тільки крізь призму пропаганди царату «...називали нас старцями, жалували, буцімто в нас нема жадного права, та що тепер забере їх цар нас в свою опіку і настане для нас «інше життя» [25, с.68].

Зовсім іншим за настроєм і мотивами є оповідання «Лист засудженого на смерть вояка до своєї жінки» (1915). Це оповідання-сповідь, де увага зосереджена на внутрішніх переживаннях вояка перед смертною карою. Устами героя оповідання авторка промовляє: «Я сповідався. Тепер най приходить (*смерть*)» [25, с. 72]

Авторка використала метод потоку свідомості, що дало можливість показати найдраматичніші аспекти внутрішнього світу людини, яка потрапила в руки фатуму.

А. Печарський такий підхід до зображення стану героя трактує поняттям «сонна свідомість». О. Кобилянська відтворює зневіру в ідеали соціальної справедливості вже з іншим відтінком, показує проблему «зради Батьківщині», що ототожнюється з трагізмом людської долі, що підпорядкована зовнішнім силам [53, с. 55].

Це оповідання є представником тієї тематичної групи творів, де яскраво проявляється основний мотив творчості О. Кобилянської періоду Першої світової війни – доля як зовнішня сила, що підтверджується словами і самого героя: «Смерть не лиха, жінко. Не нарікай на неї. Чи вона

накидується кому? Чи приходить сама з себе? Все є якесь інше нещастя, що приводить її з собою» [25, с. 71] Ми бачимо історію вояка, який потрапив під військовий суд за зраду, якої не скоїв, а лишень волею випадку опинився в злочасному місці: «Я не знав, яка була моя провина. Я був з голоду та й з журби безсильний і безпомічний, як дитина. Хіба за те, що я спав, як вони з окопів відтягалися...» [25, с.73].

О. Кобилянська звертається і до політичних проблем тогочасної України, де військова верхівка не знала мови тих земель, де воювали: «Я хотів боронитися, але не розумів добре їхньої мови, так само, як і вони моєї не розуміли ... І я, і моя матірня мова – ми обоє втратили нараз ґрунт під ногами ... Я зрозумів, що мені заявили. Мене мали за зраду розстріляти. Моєї мови не знав ніхто. Вона була така далека і опущена. Та хто слухав її? Вона не дає нічого чужим» [25, с. 73]. Український вояк австрійської армії, який не знав іншої мови крім рідної, не зміг пояснити, як опинився в окопах ворожої армії без побратимів, а військовий трибунал і не розбирався.

Всі ці приклади дають нам чітку картину того, наскільки випадкові обставини долі в одному моменті можуть зруйнувати чийсь життя.

В оповіданні «Лист засудженого на смерть вояка до своєї жінки» О. Кобилянська звертається ще до одного важливого аспекту – різниця між роллю чоловіка і жінки під час війни. Авторка майстерно і дуже чутливо передає настрій чоловіка, хоча сама ніколи не брала участь в бойових діях: «Так, Марійко. Дякуй Богові, що ти є жінкою. Це багато бути жінкою, але ще важче бути чоловіком ... Ти робила те, що мусила робити, що інакше не могло бути. Так буває і з вояком на війні ... Чоловік не є тим, Маріє, чим він вдома був. Чоловік є ... Нічим, жінко» [25, с. 72].

В оповіданні «Лист засудженого на смерть вояка до своєї жінки» О. Кобилянська зобразила свої переконання, що війна – це характеротворчий

чинник. Перша світова війна, безперечно, мала сильний вплив на особистості тих, хто брав в ній участь [44, с. 166].

Нарис «Чудо» (1915) також показує нам волю випадку на війні, де один вояка-сторож зміг врятуватися від смертельного вибуху гармати під деревиною, яку «Божа рука поставила саме тут, на цей час і неначе для чиєїсь охорони» [25, с. 76], а його товариш загинув зі словами: «Що буде, Божа воля!» [25, с. 76], і відмовився йти з місця оборони. Тільки доля керує в тому іншому світі війни : «... ніби з іншого якогось світа, противного, далекого, що видвигнулося з того самого пекла і опинилося, втиснулося навіки в його пам'ять» – так описує герой воєнний шпиталь [25, с. 76]. Світ страждань, вбивств, каліцтва, війни створений людьми: «А все те зчинили людські руки, людський ум». В цьому світі є воля випадку, але всі страждання зчинені людською рукою.

В оповіданні «Юда» (1915) авторка презентує історію однієї сім'ї, яка чекає на повернення сина з війни. Головою родини залишається слабкий батько, який має дбати про «... в одній половині хору жінку, в другій свою молоду невістку з малим унуком» [25, с. 91] і синову маржину, допоки той на війні. Сюжет оповідання обертається навколо батька, який під муками тортур видає австрійських жовнірів, яких бачив рано в лісі, російським офіцерами. Доля знову вносить свої корективи в життя людини, і з чоловіком «... трапилось нещастя, якого не траплялося ні з ким з його предків і навіть у селі до сього часу» [25, с. 96]. Він стає свідком вбивства жовнірів і тікає від офіцерів, щоб поховати тіла загиблих. За волею випадку одним з загиблих жовнірів виявляється його син Андрій: «... його погляд падає на риси його власного сина ... Його власне, одиноке дитя... мертве» [25, с. 99].

Цей трагічний випадок був вирішений зовнішньою силою долі, коли батько майже своїми руками прирік сина на розстріл. У вирі емоцій з вуст чоловіка лунає звернення до Бога: «Боже, дай відповідь! Як це ти допустив,

щоби люди подуріли та щоби батько йшов на сина! Ближній на ближнього... або, може, це судний день?...» [25, с.100].

Фінал історії репрезентує всю любов батька до померлого сина, коли він вкоротив собі віку на могилі свого сина, а вахмайстер побачив, що на тій могилі «...лежав баранячий кожух і шапка, і в одній перистій кишені великий кусень камінної солі, а побіч російські гроші. Сам чоловік був мертвий. Довгий барвний вовняний пояс і галузка шляхетної смереки зіслужили йому останню службу» [25, с.105]. Батько перед смертю покрив свіжу могилу сина власним кожухом, а сам повісився на поясі, так і не витримавши своєї фатальної похибки. Доля як зовнішня сила створила трагічну історію, де все зійшлося не в той час і не в тому місці.

Найлаконічнішим і найвлучнішим апогеєм мотиву долі як зовнішньої сили, що керує життями людей в час війни, у творчості О. Кобилянської можна назвати коротке оповідання «З ворогами» (1915). Бабуся, яка вийшла на вулицю підчас обстрілу, не зважала на кулі, а на всі застереження мовила: «Не бійтеся, паничику, Бог з нами» [25, с.106]. І одразу як вона вимовила ці слова, перед її очима в стіну броварні влучила куля, влучила саме туди, куди вона мала йти. Війна для людей стає буденністю, тому всі вони починають віддавати своє життя під керування зовнішньої сили: чи то долі, чи то Божої волі.

О. Кобилянська у вуста своїх героїв в межових ситуаціях часто вкладає звернення до Бога, чим неодноразово підкріплює твердження про існування зовнішньої сили, яка впливає на долю людей. Щоправда, в оповіданні «Назустріч долі» (1915) вже в самій назві ми бачимо, що авторка зовнішньою силою вважає саме долю. Оповідання «Назустріч долі» презентує нам історію маленької дівчинки Настки, яка попри всі заплановані події, завдяки випадку йде назустріч своїй долі. Сім'я Настки тікає з села перед ворожим наступом, але дівчинка вирішує забрати свою ляльку Анісю у куми Калини.

Зовнішня сила долі проявляє себе у цьому оповіданні декілька разів, все відбувається так, ніби Настка від початку мала вийти назустріч своїй долі. Батьки поспішали йти з села, тому вийшли не дочекавшись на дівчинку, а Настка прибігла до замкнутої хати. «Вона бігла насліпо і нараз вже не знала, де вона... Так бігла безнастанно» [25, с.113]. Дівчинка бігла так, ніби нею керувала сама доля, і потрапила під гарматний обстріл: «Се були не австрійські жовніри, се були ворожі. Вона пропала. Вона стоїть перед смертю» [25, с.115]. Настку з-під обстрілів врятував ворожий солдат, який промовив до неї, що «Може, Бог прислав мені тебе, щоби я тебе охоронив» [25, с.115]. Маленька дівчинка вийшла назустріч своїй долі, до солдата, що полюбив її як рідну, і після того, як передав Настку батькам, ще не раз до неї навідувався. Коли солдат мусив йти з села, на прощання сказав дівчинці, що йде «назустріч долі» [25, с.118]. Батьки Настки померли, а вона залишилася сама з кумою Калиною, і тепер дівчинка лишень «...думає про свого спасителя...» [25, с.121]. «Вона росте і йде своїй долі назустріч» [25, с.121].

В оповіданні «Назустріч долі» О. Кобилянська порушує ще один доволі важливий аспект всього воєнного калейдоскопу – поняття «свого» і «ворога» для звичайних селян, що не були обізнаними в цілях держав-ворогів [50, ст. 244]. Подібно до калейдоскопу ми з різних точок зору можемо зрозуміти, чи був рятівник Настки своїм, чи був ворожим. Солдат російської армії врятував дитину, яка потрапила на поле бою. Ми бачимо, як звичайні люди у своєму трактуванні надають особливих значень воєнним подіям. Незважаючи на приналежність солдата до іншої армії і на те, що впродовж усієї оповіді авторка називає цього персонажа «ворогом»: «Ворог заніс малу Настку додому» [25, с. 116], для цієї сім'ї він став справжнім «своїм», адже він врятував дитину, а вона в свою чергу щиро полюбила його і щоночі думала про такий чужий для неї, але такий рідний для нього степ.

В новелі «Лісова мати» (1915) авторка зобразила гуцулку, що дуже близько сприйняла смерть цесаревої, ніби власне горе. Тут О. Кобилянська слідувала за народною традицією, показавши читачеві ще один елемент калейдоскопу війни. У цій новелі антивоєнні настрої переплітаються з темою материнства, де авторка показує нам мати, що протестує проти мобілізації сина на війну [44, с. 119]

Воєнний нарис «Снитися» (1917) є яскравим прикладом тези про те, що О.Кобилянська в своїх антивоєнних творах намагалася зобразити весь калейдоскоп війни. Ми бачимо дві пристані: на першій стоять чоловіки, що йдуть у бій: «... щоб обопільно з ворогом стрінутися» [25, с. 122], а на другій жінки з дітьми. Дві пристані уособлюють два різних світи, де один – це світ чоловічий, де все існує поза часом: «Що ми є? Колись ми були, була минувшина й сучасність, казки миру були, не життя» [25, с. 122], а інший світ – це світ жінок, які чекають чоловіків з війни: «Мовчки ждали, потішаючись хіба нічними снами, привидами мужів, батьків і братів, що ніби десь здалека... з поля, з ровів, з-поміж скель сунули на них з вихуділими обличчями, з божевільними очима...» [25, с. 123].

В нарис «Снитися» (1917) авторка вклала весь біль і найгірші картини війни. Це розповідь не про геройські вчинки, не про щасливі фінали, це калейдоскоп страждань кожної простої людини, яка жила в ті часи. Ми бачимо і нещасних дітей: «... що тиснулися до матерів, тут несміло, там упорчиво, і плакали, домагаючись хліба. Обмерзлі, почервонілі, дрібні п'ястуки притискалися до очей, били матерів в плечі, визиваючи їх грубими словами, караючи за голодові терпіння і за нетоплені хати» [25, с. 124] і жінок, які залишилися самі дочікуватися чоловіків з війни.

Нарис «Снитися» найбільш незвичний за формою воєнний твір О.Кобилянської репрезентує собою ще один важливий аспект калейдоскопу воєнного життя українців – беззаперечна любов і повага до землі як символу

народу, який на тій землі живе і обробляє її. Дослідники О. Кобилянської, зокрема М. Павлишин, схильні до трактування цього твору як «пророцтва відродження української нації» [50, с. 249].

В контексті розгляду специфіки воєнних творів О. Кобилянської не можемо оминати і її визначний роман «Апостол черні», в якому авторка намагається окреслити становище українців у періоді між світовими війнами. Незважаючи на те, що роман був опублікований у 1926-1928 роках, авторка почала свою роботу над ним ще під час війни – у 1915 році. Роман «Апостол черні» суттєво відрізняється від її попередніх творів. О. Кобилянська розширює кількість персонажів, а час, зображений у романі, охоплював цілі 3 покоління, а не частину одного життя, що було характерно для її воєнних оповідань. Явище калейдоскопу чи не найбільш сильно проявилось саме в «Апостол черні», тут авторка не дає читачам конкретних дат, але з контексту ми розуміємо, що події, описані в творі, є прелюдією до війни. В «Апостол черні» О. Кобилянська знову осмислила свій воєнний і довоєнний досвід, і заново з'ясувала такі важливі для неї явища, як, наприклад, національна ідентичність, стосунок інтелігенції і суспільства, вина і кара. Знову переосмислює в романі «Апостол черні» і питання співвідношення впливу зовнішньої і внутрішньої сили волі – «Таж навіщо «іти за ситуацією», чекаючи, що із раю тебе вижене Бог? Прийми рішення сам. Народи в собі Бога! Тобі випаде важка доля, та ця доля – воля твоя. Нехай буде воля твоя – Його воля. Кобилянська розв'язує вузол, що душив її все життя: Юліан «підчинив свою долю волі свого характеру», бо у нім народився Бог» [83, с. 105].

О. Кобилянська в літературі періоду Першої світової війни постає перед читачем авторкою, що створила істинний калейдоскоп образів світу і переживань, чим зближується у своїх поглядах із іншими авторами, що писали про війну під час війни. О. Кобилянська, живучи в одну з

найстрашніших епох – в період Першої світової війни, революцій, бідності, змогла не піддаватися цілковитому песимізму у своїх страшних за тематикою та образами творах: «Її герої не чекають схвалення чи осуду своїх дій, бо опиняються в складних ситуаціях, які спричиняють внутрішні конфлікти перед життєвим вибором тих чи інших морально-психологічних дилем, виборюючи в орбіті воєнних обставин свою суверенність духу» [53, с. 57].

У своєму калейдоскопі війни письменниці зобразила такі аспекти воєнного життя, як «показ мобілізації до війська, опис бойових дій, зображення життя мирного населення, змалювання різних аспектів проблеми військової зради» [44, с. 122].

О. Кобилянська проводить крізь усі свої воєнні твори ідею зовнішньої сили долі, коли усі її герої підпорядковані страшному випадку, що назавжди змінить їхнє життя, проти нього вони безсилі, як було безсилим і людство проти страшної сили Першої світової війни.

Розділ 5

Повість-поема О. Турянського «Поза межами болю».

Екзистенціалізм та експресіонізм.

О. Турянський є одним з найяскравіших представників літератури періоду Першої світової війни, запам'ятався він як автор знаменитого твору «Поза межами болю», який вважається одним із найкращих творів про Першу світову війну. Дослідник творчості О. Турянського Т. Салига підкреслює те, що «Поза межами болю» дійсно отримав багато схвальних відгуків: «Вже про рукопис ходила слава як про твір, якому немає рівних у всій європейській літературі. І це не було перебільшенням. Після публікації твору з'явилася злива якнайвищих оцінок. Повість-поему «Поза межами болю» називали наймогутнішим відображенням світової катастрофи» [70, с. 121].

На долю молодого письменника випало тяжке випробування: «З початком війни доктора філософії Осипа Турянського мобілізували до австрійської армії. Згодом був сербський полон і страшна “дорога смерті” через албанські гори. Ті неймовірні психічні та фізичні випробування, через які пройшов письменник, утікаючи з полону, і стали основою роману “Поза межами болю» [41, с.22]. О. Турянський був свідком того, як від страшного холоду і голоду помирали люди, його товариші, що не дочекавшись порятунку, замерзали насмерть. Б. Лепкий зазначав, що «не знаєш, чи більше дивуватися тому, що автор пережив, чи тому, що твір написав» [70,с. 130].

Повість-поема «Поза межами болю» дає можливість читачам побачити той кризовий стан українського суспільства. П. Карманський у зверненні до О. Турянського сказав: «Ваш твір – це наймогутніша з відомих мені картин на тлі світової катастрофи не тільки в нашій, а й у цілій європейській літературі. Це наймогутніший протест (без протесту) проти останнього європейського злочину, це крик одчаю душі людини, мужа, батька, а рівночасно вислів віри

в людину, який Вам вдалося так просто, а рівночасно так могутньо висловити трьома словами «є сонце в життю»... Ваш твір робить вражіння дійсно пережитого, відчутого, переболілого і списаного кров'ю серця [61, с.12].

Настільки реалістичний та «страшний» за своїм змістом та пережитими читачем емоціями твір, дійсно, міг створити тільки той, хто сам пережив найстрашніші миті війни, і сам був між життям і смертю.

«Поза межами болю» О. Турянського – це реалістично-художнє відображення подій Першої світової війни. Автор, в контексті однієї страшної події з історії сербського полону, порушує такі складні проблеми як питання життя і смерті, свободи вибору і відповідальності за цей вибір, добра і зла, гуманізму, горя та щастя, самозбереження та самопожертви, людської гідності, та інші питання, які цікавили тогочасних митців і філософів, які, зокрема, знайшли своє вираження в поезиці експресіонізму та екзистенціалізму.

Розглядаючи творчість О.Турянського неможливо оминати риси екзистенціалізму та експресіонізму, що притаманні його творам. Апогеєм екзистенціаліальності у його творчості стала повість-поема «Поза межами болю», що була написана в період Першої світової війни, і відтворює власні враження О. Турянського як учасника війни, що потрапив у сербський полон. В цьому творі бачимо поєднання гуманістичної ідеї з модерною манерою письма, «в основі якої – найяскравіші риси поезики експресіонізму» [41, с. 23].

Професор Т. Гаврилів у своїй лекції про Першу світову війну влучно прокоментував взаємозв'язок воєнних подій і їх відображення в літературній творчості з філософією екзистенціалізму. «Війна викликає в людині кризу ідентичності, загострює стан самовідчуження і самоізоляції, посилює відчуття покиненості та непотрібності, тому, власне, дискурс війни максимально наближений до екзистенціалізму. Зрештою, сама філософія

екзистенціалізму виникла внаслідок опрацювання низки пов'язаних із війною дискурсів» [91].

За визначенням О. Бойченка екзистенціалізм в літературі – «це течія, що найбільш чітко виявилася у Франції в 30-50-і рр., а також певною мірою в інших країнах Західної Європи та США, світоглядною основою якої є філософія екзистенціалізму, що сформувався після Першої світової війни за часів глобальної кризи лібералізму та раціоналізму... Спільною рисою більшості екзистенціалістів можна назвати намагання відкрити, пояснити буття через призму особистого існування (екзистенції)... Екзистенціалізм характеризує загальний стан особистості як відчуження від суспільства, історії, уярмлення її колективними формами життя, примусовими стандартами незалежно від соціального устрою... У зв'язку з тим, що неможливо чітко окреслити межі літературного екзистенціалізму, неможливим є і визначення всіх особливостей характерної для нього поетики. Серед найпоширеніших характерних рис слід назвати досить пряме вираження авторської світоглядної концепції, застосування типу оповіді від першої особи, який дає сплав споглядаючого і споглядуваного. Витримується атмосфера суворої стриманості, що пояснюється усвідомленням екзистенціалістами величезної відповідальності за кожне сказане слово. Для екзистенціалістів характерним було вкрай негативне ставлення до самої світової історії, яка сприймається ними як втілення абсурду на Землі [47, с. 169-171].

Екзистенціалісти сприймали свободу, як відповідальність за результат свого вибору. За К. Ясперсом людина не знає свого «я», тільки в межовій ситуації можна побачити справжню натуру, всі приховані якості виходять назовні. Термін «екзистенція» означає процеси порушення сталості, виходи «за межі» її. [80, с.187]

Експресіонізм дослідники М. Нефьодов і А. Волков трактують як «напрям в літературі та мистецтві, що виник напередодні Першої світової війни. Експресіонізм – це «мистецтво крику», палкого протесту проти буржуазної дійсності, що прагне до навмисної деформації реального світу, різко емоційної дисгармонії, порушення пропорцій, зіткнення контрастів. Для митців експресіонізму глибинні суперечності буття видаються хаотичними і непізнаваними, старі цінності ставляться під сумнів і відкидаються. Рисами поетики експресіонізму є відмова від правдоподібності в побудові сюжетів, відкрите вираження філософський, релігійних, політичних або моральних ідей, наївні моралістичні утопії і незрідка естетизація потворного, схематизм колізій, умовні символічно-узагальнені образи, «піднесена», напружена мова, далека від живої. Експресіоністи зображають не тільки деформований і жорстокий світ, а й концепцію людини, що підкорена й пригнічена непізнаваними ірраціональними силами [47, с.173-175].

Основними рисами експресіонізму в літературі В. Іванишин називає «нервову» емоційність, ірраціональність, символ, гіперболу, гротеск, фрагментарність і плакатність письма, позбавленого прикрас, схильного до монохромності або до підкресленого контрастування барв, зацікавленість глибинними психічними процесами і суб'єктивізм. [26, с. 220].

Німецький експресіоніст Зергель вказує, що мистецькі образи експресіонізму, що «лише дух, душа», «звільнені від примхи характеру й індивідуальної випадковості, незалежні від свого тіла, нетурбовані нічим, що не належить до їнього справжнього єства, – тільки вони, ці буйні, що мають у собі саму тільки душу, вони – прелюди й чиста творчість Божа. Ці оголені істоти, що з потужними рухами потужні розмови провадять, від болю по землі качаються, для вияву горя та щастя лише пісню та вигук знаходять» [Савченко С., с. 46]. Саме тому О. Турянський поставив своїх героїв перед

обличчям смерті, в межову ситуацію «коли всі цивілізаційні «домовленості» з нею зруйновані, бо це – одна з головних умов повернення первісної цінності людського буття» [41, с.24].

Автор показує нам групу товаришів, що опинилися в межовій ситуації: між життям і смертю. Зображення людини в межовій ситуації характерне і для філософії екзистенціалізму, адже саме тоді приховані якості людського Я виходять назовні.

Смерть супроводжує героїв всюди: і в застиглих хмарах, і в білому снігу, і в темних пащеках проваль, і в запалих очах товаришів, у їх тілах і обличчях, які важко було назвати живими.

За екзистенційною філософією А.Камю для людини в межовій ситуації при зіткненні зі смертю багато чого, що здавалося важливим втрачає свою цінність. До цієї ж проблеми звертається в повісті і О. Турянський: «І за чим життя людей тужило, за чим їх душа рвалася, це ввижається тінями наче промінь сонця в темряві їх душі» [78, с.19].

Історія товаришів подається нам з характерною для експресіонізму нервовою емоційністю, що тільки посилює враження читача від твору, і дає можливість відчувати ті жахи війни, що відчували на собі очевидці. Герої повісті йдуть «шляхом смерті»: «Вже довго вони блукають по албанських безвістях. Дві невідступні товариші: голод і мороз ведуть їх на стрічу смерті» [78, с. 17].

А. Печарський зауважив ще одну рису художньої майстерності О. Турянського – прийоми «графічного» експресіонізму, «що в письменницькій практиці визначається великою кількістю тире, крапок, врешті, речень у вигляді дужок» [55, с. 230]. Е. Кузьма зазначає, що «у експресіоністичній ліриці це так часто проявляється, що може служити немалим розпізнавальним знаком» [55, с. 230].

Не менш важливою для творення художнього-емоційного образу твору є і «мова мовчання», А. Печарський зазначає, що «експресіоністську «мову мовчання» в ліричному романі «Поза межами болю» О. Турянського можна розцінювати і як «своєрідний протест» проти тоталітарної системи наддержав, їхній імперіалістських цілей, що призвело до Першої світової війни» [55, с.231].

Характерним для екзистенціалізму є і обраний автором тип оповіді від першої особи.

О. Турянський використовує прийоми «рваного тексту», що характерно для поетики експресіонізму. За допомогою такого підходу, автор передає той травматичний досвід, який пережив сам.

Т. Салига у своїй розвідці про О. Турянського влучно підкреслює цікаві міркування Р. Плена стосовно візійного компонента у творі: «Вміння передати переливи відтінків, застосувати прийоми апосіопези, залишаючи простір для уяви читача, експресіоністичність та імпресіоністичність, а подекуди й акварельність барв, глибинна пластика – усе це знаменні мазки до характеристики мистецького ідіолекту Осипа Турянського» [70, с. 126].

У повісті-поемі О. Турянського «Поза межами болю» поряд з історичними подіями Першої світової війни, увага зосереджена на переживаннях, почуттях, емоціях та психологічному стані героїв твору. А. Печарський зазначає, що війна в О. Турянського «... дивиться не очима зброї, барикад чи військових маневрів, а внутрішньою драмою людської душі, промовляючи не відлунням пострілів, а осколками болю, стала загадкою, феноменом творчого процесу» [52, с. 25].

Бачимо ми і свободу вибору особистості, у якій експресіоністи бачать цінність. Людина здатна сама обирати свою долю, зокрема, О. Турянський дає людині свободу вибору між життям і смертю. В уривку, коли товариші

вирішують, що для того, щоб зігритися їм необхідна смерть одного з них, Пшилуський і Штранцінгер зголошуюються на це: «Я – перервав мовчанку сліпий. Я, – пронеслося глухо з уст Пшилуського» [78, с. 30]. Щоправда, інші товариші все ж таки залишають це рішення на розсуд долі: «Пождім! Доля сама вирішить, кому з нас найскорше вмерти, – падькав Ніколич» [78, с. 31]. Після смерті Боянія, товариші зрозуміли, що зробивши його тіло поживою для себе, вони зможуть врятувати своє життя. У цьому епізоді авторська ремарка має важливе значення, їх роздуми про те, чи варто виживати за всяку ціну, автор характеризує як ситуацію, коли у товаришів «виникла жахлива боротьба між духом і тілом» [78, с. 78], що характеризує О. Турянського як глибокого філософа, що визнавав силу духу над тілом.

Подібно до інших експресіоністів О. Турянський шукає корені зла в людському суспільстві. Люди – найбільші вороги для людей. Війна створена людськими руками, а на тій війні людина людину вбиває «Люди? – питав Добровський. Люди для нас – гірше вовків...» [78, с.26].

Згідно з філософією екзистенціалізму особистість у О. Турянського протидіє політичному устрою, який нав'язує їй свою мораль та ідеали.

Т. Салига у своїй статті про О. Турянського проаналізував екзистенційну сутність твору «Поза межами болю» так: «кожна у ньому деталь, штрих, епізод, якийсь прихований образ (наприклад, очей, грому і блискавиць, чоловічої сльози), розгорнутий оксюморон, контраст, антитеза, іронія, сарказм тощо підпорядковані цілісній гармонії, моноліту. Скажімо, іронія та сарказм у творі – потужна сила, спрямована проти імперіалістичної сваволі, воєнного лиходійства, матеріального захланства» [70, с. 133].

Автор вустами своїх персонажів порушує важливу тогочасну проблему – питання грошей на війні. Війна почалася з європейської верхівки, які були ласі до багатств: «Хай би боги, царі і всі можновладці, що кинули людство у прірву світової війни, перейшли оце пекло мук, у якому люди караються! ...

Тоді боги стали б людьми, а люди братами» [78, с.38], він неодноразово бажає відчувати їм саме те, що відчують прості люди на війні: «Га, кидаю на вас найтяжчий проклін: хай вам доведеться погуляти так само, як нам ось тут» [78, с.45]. Вони продовжують справляти бали та аристократичні прийоми, поки інші змушені вбивати один одного.

В моменті агонії Добровський, щоб розважити себе і товаришів починає уявляти помпезний бал серед снігової безодні. Автор звертає увагу і на цінність душі й тіла для тогочасної європейської аристократичної верхівки, Добровський промовляє до свого товариша: «Не сльози, не душу, покажіть дамам тіло, м'ясо, обвинуте наймоднішими платтями, обвішане блискучими світильцями й підшите все рухливим, солоденько-змісловим, безмізким пустомельством!» [78, с.45].

О.Турянський в експресіоністичній манері висвітлює протилежні поняття прекрасного і потворного, як, наприклад, один з героїв твору згадує даму, з якою мав колись роман: «Адже ви знаєте, звідкіля у мене мертвецькі руки і щоки? З грому гармат, із тяжких ран душі й тіла, з голоду й розпуки вони. З героїської боротьби за ваші товстенькі щоки й руки, за ваші золоті намиста й жемчуги» [78, с.44]. На прикладі цього ж уривку можна прослідкувати ще одну рису експресіонізму в творчості О. Турянського. Він подібно до художника Е. Мунка демонструє тему смерті, описуючи всі фізіологічні процеси тіла – це і «мертвецькі руки», і «мертвецькі ями замість обличчя», і «їхні смертельно-тривожні обличчя, схожі на брудно-сірі, зелені й фіолетові черепки із глини, які ось-ось розсипляться...» [78, с.41].

Зосереджує увагу автор звертає і фатальній безнадійності всього, що відбується навколо, мотив безнадійності в О. Турянського проявляється і в оточуючому світі: «А те море бездонно сумне, безмежно безнадійне» [78, с.18], «З сніжних верхів, з чорних обривів, з пропастей, з кожної скелі і з кожного закутка визирає бездонна глибінь грози, суму й безнадійності» [78,

с.17], безнадійність закралася і в душах людей: «В останніх днях загніздився в їх душі третій і найтяжчий ворог: безнадійність» [78, с.17].

Щоправда, мотив безнадійності автор озвучує тільки на початку повісті, коли вводить читача в реальність художнього твору, на наступних сторінках твору безнадійності місця вже немає, у свідомості персонажів від безнадійності і фізичного виснаження починає закрадатися божевілля.

Емоційна напруга, що переростає у стан божевілля, яке закрадається в свідомості майже кожного, хто йшов тим «шляхом смерті»: «За малими винятками вони всі, здається, збожеволіли» [78, с.19].

Божевілля для цих людей має особливе значення, в якому вони бачили бодай якусь надію на виживання: «Ця усмішка – це, мабуть, іскра щастя,.. хвилинка божевілля серед безтямного болю дала йому цю іскру, – зауважив Добровський» [78, с.49]. В середині повісті з'являється зовсім інший модифікований вимір божевілля, в якому поєднується і фатальна безнадійність ситуації, і саме божевілля як стан свідомості. Один з товаришів сказав: «Невже ж це не божевілля думати про те, що зі світового пекла, в яким усе людство карається, і з цієї холодної безодні, в котрій я тепер гину, я вийду живий і знов побачу вас обох живими і здоровими?» [78, с. 59].

Божевілля проявляється не тільки у вчинках, як наприклад божевільні галюцинації Бояні в агонії: «Човен відбиває від берега... в нім сидить... – Боже, – моя мати! ... Я не буду ждати... Скочу в море... Останнім зусиллями зірвався на ноги і прибіг на край безодні, щоб кинутися в глибину» [78, с.38], а і в очах, на які О. Турянський неодноразово звертає увагу впродовж всього твору: «Одні очі погасли, другі блищать гарячковим огнем і виразом недалекого божевілля» [78, с. 18].

Очі у повісті мають символічне значення. Добровський, наприклад, каже, що «... очима душі я більше побачу від вас», а сліпий Штранцінгер

попри фізичну сліпоту очей бачить дещо більше: «А його очі – о, не забуду ніколи його очей! Вони дивляться так лагідно й любо кругом, наче хочуть несвідомо зворушити скам'яніле небо безмежною добротою і красою людського серця. І хочуть показати темряві всесвіту й лукавості богів невмируще сонце й надію людського духа. Та тепер у нього темні ями замість очей» [78, с. 52].

З символом очей пов'язаний і інший символ – скрипка. Скрипка для сліпого Штранцінгера була його очима «шукав своїх очей – своєї скрипки» [78, с. 86], але йому довелося її спалити, щоб вони з товаришами могли зігрітися. Штранцінгер – це та людина, що готова прожертвувати собою заради інших.

Особливо екзистенційним є ставлення О.Турянського до Бога. Він не покладається на ідеї атеїстичного екзистенціалізму, який залишає людину без Бога наодинці з собою. Автор визнає існування Бога, долі, вищих сил: «Значить, десь у пеклі, а може на небі в безодні...десь у сумній пустці безконечній є ще хтось, є ще хтось, що думає про нас...» [78, с.42], але бачимо в О. Турянського осуд вищих сил сили за те, що вони змогли допустити такі страждання людства: «Бог прокляв нас ... Всі великі й добрі сили відцуралися від нас» [78. с.43], «Чи він молиться? Чую шепіт: – О, жорстокий, жорстокий!..» [78, с.22].

Автор не ідеалізує світ навколо, а навіть навпаки, в натуралістичній манері описує як природу: «Гірський хребет розпустив могутні, розколені, пошарпані й нагі ребра» [78, с. 16], так і самих людей: «Замість щік дві ями, мов дві глибоко розкопані могили. Лице покрите, здається, не шкірою, лиш якоюсь чорно-сірою, землистою поволокою, що схожа на плісінь у грибів. На лиці кожної людини довга борода, розкуйовджена, помервлена, як помарнілий, розтоптаний бур'ян на розораній скибі» [78, с. 18].

У творі «Поза межами болю» О. Турянський передає читачеві ідею спотворення тіла і психіки людини під впливом війни, саме тому він приділяє описам тіла так багато уваги, що зображення тіла можна назвати одним із провідних мотивів всього твору.

Подібно до ідей екзистенціалістів герої повісті «Поза межами болю» протидіють середовищу та тим ідеалам, які панують у їхніх державах. Вони визнають те, що в людині на перший план виходить тільки жага до грошей, а людяність відступає. «Та найбільш болюче те, що в людській душі погасло світло ідей. Сучасна війна обнизила людей до рівня найдикіших звірів ... За що ми боролися? Яка ідея цієї світової війни? Я вам скажу... - За що ти б'єш у лице трупа? – За те, каже він, – що ця сербська собака не має ні сотика в кишнях. Ось вам ідеал всякої війни! Ось вам образ людської душі!...» [78 с. 61]. В їхній свідомості є надія на те, що людяність в суспільстві ще не зникла: «... тебе аж надто обурило людське озвіріння. У твоїй душі, значить, і душах багатьох людей живе ідея людяності і добра» [78, с. 16].

О. Турянський розкриває питання сенсу страждань і смерті людини. Він говорить, що все має своє призначення: «Навіть грудка землі, камінчик, пилінка, темна пуста безодні – вони мають якусь ціль і призначення ... пилінка заступить світло чоловікові, безодня спинить йому шлях і пожере його» [78, с. 53], але сенсу власних страждань на війні товариші не знаходять: «Яку ж ціль, яке призначення має він, я і всі ми ось тут? Хто мені на те відповідь?» [78, с. 61]. Вони не тільки не бачать сенсу у війні, вони не розуміють й того, «якій ідеї потрібні наші муки й наша смерть?» [78, с. 62].

О. Турянський є визначним письменником кінця XIX – початку XX століття, який зміг створити визначний твір, де відображені жахи імперіалістичної війни, яка назавжди змінила долю людства. Письменник як ніхто інших зміг відобразити всю глибину тих подій, які спіткали його та інших полонених у сербському полоні. «Для творчої праці замало самого

таланту. Поет мусить пройти найглибше пекло людського буття й найвищі небесні вершини людського щастя. Тоді його слово буде хвилювати, захоплювати, піднімати людську душу», – зазначає О. Турянський на сторінках повісті-поєми «Поза межами болю» [78, с. 75].

Творча манера О. Турянського характеризується рисами екзистенціалізму та експресіонізму, що стали провідними стильовими домінантами твору «Поза межами болю». Т. Салига зазначає, що «художній наратив О. Турянського творить художню реальність, онтологічну сутність дійсності. За способом мислення та за ерудицією, освіченістю він – філософ, а як письменник – яскравий представник модерної доби» [70, с. 133]

О. Турянський розширює національну парадигму і не дарма вказує на національності товаришів – це серби, українці, угорець, австрієць і поляк. Автор хоче показати читачеві те, що війна зачепила не тільки Україну, від війни страждають, в першу чергу, люди. Представники різних країн можуть бути пліч-о-пліч і боротися за життя разом, адже війна змушує страждати всіх.

О. Турянський, безперечно, створив геніальний твір про Першу світову війну, який можна назвати першим зразком екзистенціального твору в українській літературі.

Розділ 6

Твори з «Окопного щоденника» С. Васильченка. Символізм у зображенні реалій війни.

Твори С. Васильченка, написані під час Першої світової війни, є важливими для розгляду в контексті дослідження і тому, що на відміну від таких авторів, як О. Кобилянська, Марко Черемшина, О. Турянський, В. Стефаник, С. Васильченко жив і писав на теренах Наддніпрянської України

(м. Ічня, Чернігівщина), яка на той час входила в склад Російської імперії, що воювала проти Австро-Угорщини. Воював С. Васильченко на Галицькому, Румунському, Двінському фронтах, і був командиром саперної роти. Очима безпосереднього учасника, ми бачимо реалії війни і ставлення до всього, що відбувалося на Західному фронті. «Велике співчуття викликала у письменника трагічна доля населення Галичини, на території якої проходила лінія фронту. Спалені села, бездомні, обшарпані люди, голодні діти, що зустрічалися на шляху армії — жива ілюстрація злочинності війни, тягар якої лягав на плечі найменш захищених і найбільш знедолених» [28, с.13].

Під враженням від Першої світової війни, в якій він брав участь від 1914 і до 1917, коли був відправлений з фронту через проблеми з серцем, С. Васильченко на фронті пише свій «Окопний щоденник», «в якому були шкіци окремих оповідань, деякі мініатюри тощо. Написані в часі війни оповідання ввійшли до третьої збірки «Чорні маки», яка була зовсім відмінна від попередніх, написана в дусі тодішнього символізму, що повніше виявився в поезії на початку 20-х років у творчості П. Тичини, Д. Загула, Я. Савченка, О. Слісаренка та ін.» [65, с. 39].

Критик Ю. Меженко, якого цитує дослідниця Я. Мельничук, зауважив, що «на благо Васильченкові пішли військові вражіння, бо розбудили в ньому живі, творчі сили, дали йому прекрасні слова, міцні епітети» [44, с. 108].

В оповіданнях про війну спостерігається зміна художньої манери С. Васильченка, замість детальної, художньо-виписаної фрази, і воєнних оповіданнях бачимо короткі уривчасті фрази. Герої теж змінюються, в оповіданнях воєнного циклу ми вже не бачимо тих мрійників і оптимістичних фантазерів, на зміну приходять розгублені і налякані персонажі.

Дослідник Ю. Меженко схвально прокоментував новий етап творчості автора: «Скинуто путі, що весь світогляд письменника не випускали за межу

повіту. Теми вселюдські, а не солоденько-побутові; а обробка цих тем вказує на те, що автор зрозумів ширші можливості, що в них криються, і трактував, і відчував їх як людина світу, а не як мешканці якогось села з глухого повіту. Так, на благо Васильченкові пішли військові вражіння, бо розбудили в ньому живі, творчі сили, дали йому прекрасні слова, міцні епітети. Чекаймо! Мабуть, після цього вже він зовсім розквітається зі старими своїми шляхами, що вели його до грузького болота провінціалізму» [43, с. 185]

До творів С. Васильченка, що були написані про війну під час Першої світової війни, ми відносимо оповідання «Отруйна квітка» (1918), «На золотому лоні» (1918), «Під святий гомін» (1917), «Чорні маки» (1917). Всі ці твори були написані тоді, коли письменник знаходився на передових позиціях, і на власні очі переконався в безглудості війни.

Новели цього періоду змальовують жахи війни, відтворюють такі факти, як братання на фронті, солдатські бунти [12, с. 29].

Для всіх цих оповідань характерний особливий символізм, яким автор передає переживання та настрої учасників війни, що часто глибоко завуальовані.

Символізм – це стильова течія модернізму. Для цієї течії характерне пізнання сутності не за допомогою раціоналістичних засобів, а допомогою інтуїції, на ірраціональній основі, що розкривається через натяк, осяяння. Символ постає процесом активного перетворення внутрішнього на зовнішнє і, навпаки, відмінністю внутрішнього і зовнішнього. Символ тяжіє до певного узагальнення, має філософську смислову наповненість [76, с. 622-623].

Г. Яструбецька визначає художній стиль С. Васильченка, зокрема на прикладі оповідання «Чорні маки» так – «Предметність або розмита до невпізнання, або завуальована, відсунута на певну відстань всеможливими засобами ліризації тексту» [89, с. 34].

«Оповідання цієї збірки («На золотому лоні», «Під святий гомін», «Чорні маки» й «Отруйна квітка») пройняті сумним, гнітючим настроєм, в них «нудьга і сум чорним рядом огортають душу», «тоскна сутінь чорної Мари стоїть у повітрі, а жахлива тінь курявою завжди висить над ними». Того рода настрої й божевільні сонні марива, мерці, нудьга, думки погашені, очі посліплені, тоскна сутінь, смертельна туга – це атрибути символізму», – зазначає Б. Романенчук. [65, с. 39].

«Франко писав, що не події і не описи становлять зміст молодих письменників, а душевні конфлікти, письменники мають на меті збудити в душі читача певні почуття всіми засобами мови й фантазії. Щоб викликати в душі читача певний настрій для зрозуміння стану героя, письменник змальовує багатобарвні образки природи, «любуеться в сміливих і незвичайних порівняннях, в уриваних реченнях, у півслівцях і тонких натяках» [65, с. 39]. С. Васильченко став справжній майстром опису душевних конфліктів завуальованими символами та порівняннями.

Для С. Васильченка характерне письмо в малих формах, де він звертає увагу на невеликі епізоди життя людини, передає психічний стан, похвилинно описуючи емоції та почуття героя різноманітними засобами символізму.

У воєнних творах С. Васильченка зникає той оптимізм, який був характерний для творів попереднього періоду його творчості. Герой його воєнних творів – знесиленний, покірний, втомлений, дещо байдужий, той, хто не має сил боротися зі смертю, розгублений, який не знаходить виходу. В оповіданні «Чорні маки» бачимо ми висловлювання героя, яке характеризує внутрішній світ чи не кожного воєнного, почуття якого передає С. Васильченко у своїх творах: «І всі наші дні потьмарені, ночі посумлені, кволі, надії, в'ялі радощі... і очі посліплені, і думки погашені» [6, с. 231]. В його творах ми не побачимо сильного духом борця, незважаючи на сильний

символізм його творчості, саме в оповіданнях С. Васильченка ми бачимо найбільш реалістичну картину, позбавлену будь-якого пафосу і фантазій.

Символічними в оповіданнях воєнного циклу С. Васильченка є і образи людей. Автор називає їх то «тінями» («Чорні маки»), то «німими кам'яними фігурами» («Отруйна квітка»).

Особливо символічним у творах у С. Васильченка є образ смерті, який він відчайдушно завуальовує різноманітними символами, ніби стомившись від болю, який бачив своїми очима на фронті, автор оберігає читача від реалістичних описів. Наприклад, в момент смерті героя в оповіданні «На золотому лоні» автор завуальовано описує вихід душі з тіла «... з грудей його викотився, як жива пташина, зам'ятий листочок паперу, білого й ніжного, із золотими краєчками, дрібним писанням густо змереженого. Без шелесту, соромливо кокетуючи, котиться біла пташина по трупу, тихо кружиться під нечутну музику в безжурному граціозному танку, одухотворена мереживом людської мислі, жива, химерна істота» [6, с. 222].

В оповіданні «Під святий гомін» смерть ми бачимо так «... на очах його сльози земного жалю, але тепер уже гордий і безмежно вільний він спокійно виражається впливати в безбережні таємні темряви» [6, с. 229]. Щоправда, прихована під символічними образами смерть не вражає читача менше, ніж реалістичні описи кровопролиття.

В оповіданні «Чорні маки» С. Васильченко називає смерть «Чорною Марою», що переслідує на фронті кожного – «Дивлюсь навкруги: тоскна сутінь Чорної Марі стоїть в повітрі, та жахлива тінь, що курявою завжди висить над нами» [6, с. 231]. У цьому ж оповіданні С. Васильченко описує поховання полеглих воїнів так: «Пливуть, пливуть по глибоких ровах полотнища мари, як човни по воді, видніються на них білі задумані обличчя; на грудях, на чолах, на руках біліють пов'язки, а на пов'язках пришпилені, як у заручених, червоні попалені квітки» [6, с. 237].

В. Олійник зазначає, що в оповіданні «Чорні маки» образом «Чорної Марии», автор намагається «опоетизувати смерть як таку, звести песимізм в стан категорії естетичної, запалити «в могилі живий огонь», знайти втіху в «отруйнім нуді» [49, с. 125].

С. Васильченко у своїх творах викривав усі жахи імперіалістичної війни, зокрема в оповіданні «Отруйна квітка» автор показує нам такі факти, як відверту зневагу простих людей спрямовану на тих, хто віддає своє життя на війні: «... нас город випровадив, щоб на свята мороки з нами не мати» [6, с.241], «... серце їх, як і перше, клекотіло од гніву й ненависті до тих випещених, ситих і здорових хижаків, що прикрившись мирною шкурою скаржливої й плаксивої обивательщини, по якомусь праву гонили од життя зморених і знівечених, як од столу зголоднілу прибуду собаку» [6, с.242].

Глибоко символічним є мініатюра «На золотому лоні», де поле стає символом поля бою, де спочивають полегли бійці «сяє сонце понад безлюдне поле – безлюдне, марне; будить, пригріває гарячим промінням ... скільки оком зглянуть – скрізь чорніють між рідкими стеблами голі лисини, і вітер в розпачу мордується по них, збиває куряву» [6, с. 222]. На перший погляд, опис пейзажу в цьому оповіданні може здаватися типовим, але тут ми не бачимо милування природою, що було характерно для довоєнного С. Васильченка. Пейзаж в оповіданні «На золотому лоні» ніби описує смерть, що ховається в кожному куточку цього поля.

Тут С. Васильченко підкреслює символічним образом «страдницької чаші» обов'язок, на який приречений кожний воєнний, якого відправили на фронт «... я знаю, що ти зморений і змучений, до останньої краплі вип'єш свою страдницьку чашу і, коли буде на те вища воля, складеш свою голову, як лицар і герой» [6, с. 223]. Мотив подібного приречення ми бачимо і в оповіданні «Отруйна квітка», де воєнні з жалем згадують те, скільки

змарновано «в походах і боях років, свят, весняних днів» [6, с. 238], адже в найкращі роки свого життя їх прирекли на страждання і смерть.

Дослідник О. Дорошкевич оцінює стильову манеру письменника так: «Стиль Васильченків вирізняється з-поміж інших творів новішої української літератури своєю образністю, мальовничістю і красою; образність стилю Васильченкового стоїть високо: вона чарує читача багатством символів, синонімів, новизною епітетів і тропів, різноманітністю слів і виразів» [88, с. 70].

Ще однією прикметною рисою С. Васильченка є те, що він уникає оцінки поданих подій, залишаючи це читачеві. Він приносить в свої оповідання стільки ліризми і символізму, що сама тема місцями в них губиться.

Для С. Васильченка стає основним не описання історичних подій, в його творах ми не побачимо ні датування, ні точних місць, ми бачимо дещо більше – емоції та переживання ліричних героїв. Г. Ястурбецька, характеризуючи художню майстерність С. Васильченка, зазначає, що «історична конкретика існує лише як тло, як трамплін для ширяння в духовних емпіреях або занурення в глибини психіки, особливо несвідомого. Наявний вихід за межі локального при зосередженні уваги на індивідуальному, «розімкнення часу й простору»...» [89, с. 34].

С. Васильченко розкриває перед читачами страшні події, що повсякдень відбувалися на фронті. Ми не побачимо в його творах відважних героїчних оповідей, пройнятих бойовим пафосом, ми бачимо справжню воєнну лірику, що розкриває нам внутрішній світ, відчуття і переживання воєнного на фронті. Стильовою домінантою воєнної творчості С. Васильченко є символізм, яким просякнуті всі його оповідання воєнного періоду. За допомогою різноманітних символів автор намагається передати всі жахи імперіалістичної війни, безпосереднім учасником якої він став сам.

В його оповіданнях ми не знайдемо історичного опису трагічних подій, але це не робить його творчість менш цінною, це навпаки дозволяє С. Васильченку з його оповіданнями з «Окопного щоденника» посідати особливе місце серед авторів, що писали про Першу світову війну під час війни.

Висновки

Українську прозу періоду Першої світової війни можна назвати особливим явищем в історії української літератури, оскільки в цих творах ми бачимо художнє осмислення глобального воєнного конфлікту небувалих доти масштабів. На нашу думку, ця тема отримала багатогранну репрезентацію у художніх текстах, які, безперечно, вимагають сучасного потрактування.

Українська проза періоду Першої світової війни, тобто написана в роки Першої світової війни, представлена творами Марка Черемшини, В. Стефаніка, О. Кобилянської, О. Турянського, С. Васильченка. Для них характерне представлення воєнних подій крізь призму психології

особистості: мотиви знищення людини під гнітом війни, відчуття непотрібності і самотності людини в нових реаліях, спостереження докорінних змін і руйнації звичних канонів.

Марко Черемшина у збірці «Село за війни» зображає абсурдність подій, що відбуваються під час війни, використовуючи метонімічні образи, такі збірні поняття, як, наприклад, «село», що виступає окремим образом. Абсурдність подій війни є основним мотивом усієї збірки. Головною жертвою війни стає людина – особистість, що опиняється в абсолютно нових для неї, абсурдних обставинах, де всі звичні для неї устрої і норми більше не діють. Найяскравіші приклади абсурду війни ми бачимо в оповіданнях «Перші стріли», де на бойових позиціях йшли святкування, а хорватський ландштурм, гадаючи, що то йде неприятель, дає наказ розстріляти, «Зрадник», де чоловіка стратили за те, що його корова побігла в сторону ворожого кордону. Абсурдність проявляється і тому, що пересічні вояки не розуміли, чію сторону вони обороняють. Вони захищали не свої сім'ї чи національну ідею, а ту сторону, на яку їх призвали.

Новели В. Стефаніка «Діточа пригода» і «Марія» з'явилися в розпалі війни, саме тому вони виявилися настільки емоційно вражаючими. Письменник зображує війну очима дітей і серцями матерів, відсуваючи при цьому авторське «Я» на другий план, чим різюче вирізняється на тлі інших письменників цього ж періоду. За допомогою дитячого бачення війни В. Стефанік, використовуючи ігровий елемент із наївного дитячого світу, якоюсь мірою поглиблює розуміння причин вселюдського історичного колеса війн. В новелі «Марія» В. Стефанік зобразив сприйняття війни материнським серцем на прикладі Марії, яка віддала своїх синів на боротьбу за Україну. Марія уособлює в собі кожену матір, що віддавала своїх дітей на війну. Письменник показує нам війну серцями матерів: «Попід мури мами держали серця в долонях і дули на них, аби не боліли» [с. 127, Стефанік,

Вибрані твори]. І в творах В. Стефаніка повоєнного періоду присутні мотив болю і втрати дітей за національну ідею («Сини», «Марія»); тема біженців від війни («Вона – земля»); інтернаціональна ідея в неспотвореному її трактуванні («Вовчиця»); проблема жіночої зради як реалія війни «Гріх» («Думає собі Касіяниха...»); стосунки повоєнного українського села з польською владою («Воєнні шкоди»).

Війна в інтерпретації О. Кобилянської постає перед нами не з погляду зброї, барикад чи військових маневрів, а внутрішньою драмою людської душі, промовляючи не відлуннями пострілів, а внутрішнім болем кожного героя. При тому новели «Щира любов», «Чудо», «Назустріч долі», «Лісова мати», «Юда», «З ворогами», «Лист засудженого жовніра до своєї жінки», «Сниться...» засвідчують, що авторка під впливом воєнних реалій почала трактувати долю як зовнішню, незалежну від самої людини силу.

О. Турянський як безпосередній учасник воєнних дій, що пережив найстрашніші миті на межі життя і смерті, в повісті-поемі «Поza межами болю» експресіоністично розкриває екзистенційні питання свободи вибору і відповідальності за свої вчинки, питання життя і смерті, заглиблюється в психічні процеси, шукає засоби філософського осмислення буття і місця людини в суспільстві.

С. Васильченко в «Окопному щоденнику» репрезентує події війни, безпосереднім учасником якої він сам був, крізь призму глибокого символізму. В оповіданнях про війну спостерігається зміна художньої манери письменника: замість детальної, художньо-виписаної фрази — короткі уривчасті фрази; герої — не мрійники й оптимістичні фантазери, а розгублені і налякані персонажі. Символами у С. Васильченка стають люди («тіні», «німі кам'яні фігури»), їхні рани («чорні маки»), смерть («Чорна мара»).

Дослідження української прози періоду Першої світової війни — один із шляхів протистояння фальсифікації історичної пам'яті, що було, є і буде актуальним у науці та суспільстві.

Використана література

1. Антоненко А. Пафос життєствердження в новелі Степана Васильченка «На калиновім мості» / А. Антоненко // Літературознавчі обрії. Праці молодих учених. – 2010. – Вип. 17. – С. 187–190.
2. Байдак М. С. Жіночі образи з часу великої війни у висвітленні та інтерпретації галицьких письменників / М. С. Байдак // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2016, вип. 45, том 1 – с. 166-172
3. Бойченко О. Екзистенціалізм // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. — Чернівці, 2001. — С. 169-171.

4. Бондаренко Ю. І. Повість-поема Осипа Турянського «Поза межами болю» в контексті історичного регресизму: народження екзистенціалізму. Філологічні науки. Ніжин, 2018. Вип. 91. С. 93–106.
5. Букова земля [Текст] : роман-панорама завдовжки у 225 років / Марія Матіос. - Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2019. – 926 с.
6. Васильченко С. В. Оповідання. Повісті. Драматичні твори / Упоряд. і приміт. Н. М. Шумило; Вступ. Стаття Б.А. Деркача; Ред. Тому Деркач Б.А. – К.: «Наук. думка», 1988, – 600 с.
7. Вознюк В. Буковинські адреси Ольги Кобилянської / Володимир Вознюк. — Чернівці, 2006. — 276 с.
8. Ворожко В. Л., Мніч Л. С. Концепт біль у творі О. Турянського «Поза межами болю». Міжнародний науковий електронний журнал «ΛΟΓΟΣ.ONLINE». 2020 №8. С. 1–5.
9. Гаморак Ю. Василь Стефаник (Спроба біографії) // Стефаник В. Твори. — Львів, 2015. — С. 9-37.
10. Голик Р. Сльози й кості: Перша світова війна у текстах та уявленнях галицьких селян / Р. Голик // Народознавчі зошити. Серія філологічна : . - 2014. - № 3. - С. 494-501
11. Гончар О. Учитель з Ічні / Олесь Гончар // Письменницькі роздуми : літературно-критичні статті. – Київ : «Дніпро», 1980. – С. 82–83.
12. Грудницька, М. Степан Васильченко [Електронна копія] : ст. та матеріали / М. Грудницька, В. Курашова ; Акад. наук. Укр. РСР, Ін-т укр. літ. ім. Т. Г. Шевченка. — Електрон. текст. дані (1 файл : 16,2 Мб). — Київ : Вид-во Акад. наук. Укр. РСР, 1950 (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2020). — (Матеріали та дослідження з історії української літератури XIX–XX ст. ст.; вип. 2).

13. Гузар З. Шляхами літературної слави рідного краю. Осип Турянський. — Дрогобич, 1990.
14. Денисенко Г. Г. Васильченко Степан Васильович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — Київ : Наукова думка, 2003. — Т. 1 : А — В. — 688 с. : іл. — С. 447—448.
15. Денисюк І. О. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. – Львів, 1999.
16. Деркач Б. А. Васильченко Степан Васильович // Українська літературна енциклопедія. — Т. 1. — К., 1988. — С. 278—279.
17. Деркач Б. Степан Васильченко : (життя і творчість) / Б. Деркач ; Т-во для поширення політичних і наукових знань Української РСР. — Київ : [друкарня «Радянська Україна»], 1957. — 48 с. — (Серія VI, №12).
18. Дзьобан О. О. Маловідомі матеріали про О. Кобилянську // Українське літературознавство. Випуск 55. — Львів. 1990.- С. 119 – 123;
19. Донцов Д. Марко Черемшина // Літературно-науковий вісник. — 1927. — Кн. 7-8.
20. Екзистенціалізм // Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. — К., 1997. — С. 225-226.
21. Експресіонізм // Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. — К., 1997. — С. 229-230.
22. Євшан М. Василь Стефаник // Євшан М. Критика; Літературознавство; Естетика. — К., 1998. — С. 213-216.
23. Засенко О. Видатний письменник-демократ / Олекса Засенко // Твори в двох томах. — К. : Наукова думка, 1974. — Т. 1. — С. 5–30.

24. Зеров М. Марко Черемшина й галицька проза // Зеров М. Твори: В 2 т. — Т. 2. — К., 1990. — С. 401-435.
25. Зібрання творів: у 10 т. / Ольга Кобилянська. — Чернівці, 2013. — Т. 1. — С. 11-102.
26. Іванишин В. П. Нариси з теорії літератури: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 256 с.
27. Стеф'юк І. Перша світова війна як суспільна норма та суспільна аномалія (філософський та літературознавчий аспекти) / І. Стеф'юк // Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. - 2013. - Вип. 665-666. - С. 120-124. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchu_fil_2013_665-66
28. Історія української літератури. Кінець XIX – початок XX ст.: 1-90 У 2 кн.: Підручник / За ред. проф. О. Д. Гнідан. – К.: Либідь, 2006.- Кн. 2. – с. 3-48.
29. Камінчук О. Провісниця українського модернізму (О. Кобилянська) // Дивослово. – 2004. - № 4. - С. 2 – 5;
30. Карманський П. Осип Турянський // Карманський П. Українська богема. Сторінки вчорашнього. — Львів, 1936.
31. Касян Л. Постаць Степана Васильченка через призму його автобіографії / Людмила Касян // Сіверянський літопис. – С. 54–57.
32. Кирилюк С. Світ прози Ольги Кобилянської / Світлана Кирилюк // Кобилянська О.
33. Кобилянська О. Апостол черні // Кобилянська О. Зібрання творів: у 10 т. / Ольга Кобилянська. — Чернівці, 2021. — Т. 8. — 592 с.
34. Костюченко В. Степан Васильченко : життя і творчість / В. Костюченко. – Київ : вид-во «Дніпро», 1978. – 156 с. : іл.

35. Лебедівна Л. Українське обличчя війни (Повість-поема О.Турянського «Поza межами болю. Картина з безодні») / Л. Лебедівна // Слово і час. – 2004. –№ 12.–С. 50-56.
36. Лесин В. Василь Стефаник — майстер новели. — К., 1970.
37. Лях Т.О. Художня антропологія в новелістиці Марка Черемшини // «Молодий вчений» № 5 (93), травень, 2021 р. – с. 237-243
38. Майстер прози поетичної Степан Васильченко : зб. : автобіографічні записки, наукові розвідки, спогади, матеріали до літопису життя і творчості / за ред. М. Грицюти. – Київ : «Веселка», 1983. – 296 с.
39. Марко Черемшина у спогадах, документах і матеріалах. — Чернівці, 2014.
40. Матіос М. Букова земля / Марія Матіос. — К., 2019. — 928 с.
41. Мафтин Н В. Поетика експресіонізму в романі Осипа Турянського «Поza межами болю» та повісті Леоніда Андрєєва «Червоний сміх». Слово і Час. Київ, 2011. №10. С. 24–31
42. Мафтин Н.В. Західноукраїнська та еміграційна проза 20-30-х років ХХ століття: парадигма реконкiсти. Монографія. - Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. - 356 с.
43. Меженко Ю. [Рецензія на кн. : Васильченко С. Чорні маки : оповідання. – К. : ВДВ, [1920]. – 64 с. – (Універс. б-ка)] / Ю.М. // Голос друку : критич.-бібліогр. часопис. – Харків, 1921. – Кн. 1. – С. 185.
44. Мельничук Я. На вечірньому прюзі: Ольга Кобилянська в останній період творчості (від 1914 р.) / Ярослава Мельничук. — Чернівці, 2006. — 216 с.
45. Микуш С. Й. Вивчення поезики Василя Стефаника. — Львів, 2011. — 176 с.

46. Нестелєєв М. Поза межами й у межах: Осип Турянський і його найвідоміший твір. Дивослово. Київ, 2012. №11. С. 50–56.
47. Нефьодов М., Волков А. Експресіонізм // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. — Чернівці, 2001. — С. 173-175.
48. Олещук І. Людина і світ у слові Марка Черемшини. — Чернівці, 2019.
49. Олійник В. Творчість Степана Васильченка / В. Олійник. — Київ :
50. Павлишин М. Що таке нація? Пізня проза // Павлишин М. Ольга Кобилянська: прочитання / Марко Павлишин. — Харків, 2008. — С. 229-279.
51. Панчук Е. М. Гірська орлиця (Спогади). — Ужгород, 1976. — 123 с.
52. Печарський А. Державотворчий наратив у пресовому дискурсі Осипа Турянського / А. Печарський // Війсьник Львівського університету. Серія Журналістика. 2020. Випуск 48. — с. 22-30
53. Печарський А. «Психоаналітичні аспекти антивоєнної тематики у творчості О. Кобилянської: компаративний аналіз» // Науковий вісник Чернівецького університету. 2011. Випуск 545-546. Слов'янська філологія // с. 54-57
54. Печарський А. Амориністика книги болю Осипа Турянського в контексті літератури експресіонізму. Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2004. № 35. С. 411–417.
55. Печарський А. Антитоталітарний дискурс «Хорватської рапсодії» Мирослава Крлежі та «Поза межами болю» Осипа Турянського / А. Печарський // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2018. Випуск 69. — с. 228-233

56. Печарський А. Мистецько-виражальні особливості в «Поза межами болю» Осипа Турянського. Актуальні проблеми сучасної філології. Рівне, 2000. № 8. С. 142–149.
57. Печарський А. На розгорнутих сторінках ліричного роману «Поза межами болю» О. Турянського. Сучасність. Київ, 2000. № 7-8. С. 75–87.
58. Печарський А. Поетика «Поза межами болю» Осипа Турянського: автореф. дис. ... канд. філ. наук: 10.01.01. Львів: 2001. 20 с.
59. Печарський А. Поетика трагічного оптимізму в творчості О. Турянського. Львів, 1997. № 9. С. 146–152.
60. Печарський А. Поетика творчості Осипа Турянського / Андрій Печарський. — Львів, 2003. — 202 с.
61. Пінчук С. Осип Турянський / Степан Пінчук / Турянський О. Поза межами болю: Повість-поема; Син землі: Роман; Оповідання / Осип Турянський. — К., 1989. — С. 17-39.
62. Піхманець Р. Із покутської книги буття. Засади художнього мислення Василя Стефаника, Марка Черемшини і Леся Мартовича. — К., 2012.
63. Погребенник В. Степан Васильченко // Погребенник В. Українська класична література (кінець XI-XX ст.) / Володимир Погребенник. — Львів, 1998. — С. 169-173.
64. Радавська О. Експресіонізм у романі Анрі Барбюса «Вогонь» та романі О. Турянського «Поза межами болю»: типологічний аспект. Волинь філологічна: текст і контекст. Луцьк, 2017. № 23. С. 150–157.
65. Романенчук Б. Азбуковник. Енциклопедія української літератури. Том 2. 1973. — с. 35-41.

66. Рудницький М. Василь Стефаник // Рудницький М. Від Мирного до Хвильового. Між ідеєю і формою. Що таке “Молода Муза”? — Дрогобич, 2009.— С. 186-193.
67. Рудницький М. Марко Черемшина // Рудницький М. Від Мирного до Хвильового. Між ідеєю і формою. Що таке “Молода Муза”? — Дрогобич, 2009. — С. 199-203.
68. Рудницький М. Степан Васильченко // Рудницький М. Від Мирного до Хвильового. Між ідеєю і формою. Що таке “Молода Муза”? — Дрогобич, 2009. — С. 257-261.
69. Савченко С. Експресіонізм у німецькій літературі / С.Савченко // Експресіонізм та експресіоністи: література, малярство, музика сучасної Німеччини. - К.: Сяйво, 1929. - С.9-63.
70. Салига Т. «Між хаосом і життям, між пеклом і небом...» («Поза межами болю» Осипа Турянського) // Салига Т. Вогонь, що не згаса... / Тарас Салига. — К., 2017. — С. 121-135.
71. Семанюк Н. Співець Гуцульщини // Спогади про Марка Черемшину. — Ужгород, 1974.
72. Стеф'юк І. Людина і війна (на матеріалі художньої та мемуарної спадщини Марка Черемшини) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Стеф'юк Іванна Іванівна; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. - Чернівці, 2016. - 20 с.
73. Стефаник, В. Вибрані твори [Електронна копія] / В. Стефаник ; упоряд. Арк. Любченко. — Електрон. текст. дані (1 файл : 117 Мб). — Харків : Держ. вид-во України, 1927
74. Стефаник, Василь Семенович. Твори [Електронна копія] / Василь Стефаник ; за ред. Ю. Гаморака. — Електрон. текст. дані (1 файл : 23,9

- Мб). — Регенсбург : Вид. спілка "Укр. слово", 1948 (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2015). — Бібліогр. у підрядк. прим.
75. Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. — К.: Либідь, 1991. — С. 296-303.
76. Символізм // Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. — К., 1997. — С. 622-623.
77. Ткачук О. Наративний модуль повісті-поєми «Поза межами болю» Осипа Турянського. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. 2011. № 31. С. 195–205.
78. Турянський О. В. Поза межами болю: Повість-поєма; Син землі: Роман; Оповідання / Вступ, слово Р. Федоріва; Упоряд., передм. та підготовк. текстів С. П. Пінчука.— К.: Дніпро, 1989.—335 с.
79. Федорів Р. Повернення Осипа Турянського / Роман Федорів // Турянський О. Поза межами болю: Повість-поєма; Син землі: Роман; Оповідання / Осип Турянський. — К., 1989. — С. 5-16.
80. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. - Київ : Абрис, 2002. - 742 с.
81. Черемшина, Марко. Вибрані твори [Електронна копія] / Марко Черемшина. — Електрон. текст.— Київ : Держ. вид-во худож. літ., 1949 (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2019).
82. Черненко О. Експресіонізм у творчості Василя Стефаника. — Сучасність, 1989.
83. Чопик Р. Карби і кафлі Марка Черемшини // Чопик Р. Переступний вік: (Українське письменство на зламі ХІХ-ХХ ст.). — Львів-Івано-Франківськ, 1998. — С. 32-55.

84. Чопик Р. Не-Стефаник // Чопик Р. Переступний вік: (Українське письменство на зламі XIX-XX ст.). — Львів-Івано-Франківськ, 1998. — С. 12-30.
85. Шевчук В. Один із роду Басарабів // Шевчук В. Дорога в тисячу років. Роздуми, статті, есе. — К., 1990. — С. 296-302.
86. Шумило Н. Проза Степана Васильченко : (питання поетики) / Н. Шумило ; Академія наук Укр. РСР, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. — Київ : Наукова думка, 1986. — 240 с.
87. Шумило Н. Під знаком національної самобутності. Українська художня проза і літературна критика кінця XIX — поч. XX ст. / Наталя Шумило. — К., 2003. — 354 с.
88. Шумило Н. Проза Степана Васильченка (питання поетики) / Н. М. Шумило. — К., 1986. — 239 с.
89. Якубський Б. Степан Васильченко [Електронна копія] : з приводу п'ятидесятиліття зо дня його народження / Борис Якубський. — Електрон. текст. дані (1 файл : 7,65 Мб). — [Б. м.] : Держ. вид-во України, 1928 (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2021).
90. Яструбецька Г. Динаміка українського літературного експресіонізму : монографія / Г. І. Яструбецька. — Луцьк : ПВД «Твердиня», 2013. — 380 с.
91. Гаврилів Т. Перша світова війна, Галичина й українське письменство [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://youtu.be/-lZBySz7T4o>